

ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

2016/3

yıl: 7 cilt: VII sayı: 15

Toplumsal Bölünmeyi Tetikleyen Fırkacı/Mezhepçi Algıya Karşı Kur'ani Önlemler*

Şükrü AYDIN**

Özet

Allah'ın yarattığı en değerli varlık olan insan toplumsal bir varlıktır. Tarihi süreçte her toplumda olduğu gibi, Müslüman toplumlarda da bölünmeler, parçalanmalar, buna bağlı olan stereotip bakışların (kalıp yargılar) etkisiyle toplumda iç çekişmeler, savaşlar ve acılar yaşanmış, günümüzde de yaşanmaktadır. Din, toplumun birlik, beraberlik ve bütünlüğünü sağlamada çok önemli bir fonksiyona sahip olmakla birlikte, dinsel inanç ve anlayışların içinde yaşadıkları toplumdan, o topluma hâkim olan egemen güçlerden, sosyal tabaka ve mesleklerden etkilendiği, ona göre şekil aldığı ve bunun sonucunda bazı dinî cereyanların da oluştuğu sosyolojik bir realitedir.

“Toplumsal Bölünmeyi Tetikleyen Fırkacı/Mezhepçi Algıya Karşı Kur'ani Önlemler” başlığı altında ele alınan bu çalışmada ayetler bütünlüğünde Kur'an'ın söz konusu probleme karşı önlemleri, getirmiş olduğu çözüm önerileri ve toplumun bu öneriler doğrultusunda bilinçlenmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, fırka, ihtilaf, tevhid.

Qur'anic Precautions Against Partisan/Sectarian Perception Triggering Social Division

Abstract

Human being, the most precious creature Allah has created is a social being. In the course of history, as it happened in all other communities, in Muslim communities, also, due to divisions, separations and accordingly stereotype judgements; conflicts, wars and sufferings were experienced, and are still lived. Though religion has a very important mission as providing the unity, brotherhood and integrity, it is a sociological reality that religious beliefs and understandings are influenced by the community in which they live, by the sovereign powers which are dominant in the society and by the social classes and occupations; and that they take shape in accordance to this situation and that some religious currents exist as a result of this.

In this study, where the issue was handled under the title “Qur'anic Precautions against Partisan/Sectarian Perception Triggering Social Division”, the precautions of Qur'an against the problem in question under the unity of its verses, and the solution proposals that it has put forward and the necessity that the community should become conscious were focused on.

Key Words: Qur'an, partisan, disunity, unification.

* Bu makale “Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Batman Ü., İslami İlimler Fakültesi, Tefsir A. B. D.
sukruaydin@gmail.com

Giriş

Bir toplumun devamı, istikrarı huzur ve rahah içinde sorunsuz bir şekilde ilerlemesi sosyal bütünleşme diye adlandırılan; toplumun çeşitli unsurlarının bir araya geldiği ve uyum içinde birbirlerini destekler tarzda çalışmalarına bağlıdır. Bu yüzden sosyal bütünleşme başta Fransız Sosyoloji ekolünün kurucusu E. Durkheim olmak üzere pek çok Sosyologun, özellikle de Din Sosyologlarının önemle üzerinde durdukları bir konu olmuştur. Sosyolojinin İslam dünyasındaki büyük öncüsü hatta kurucusu sayılabilecek olan XIV. Yüzyılın büyük düşünürü İbn Haldûn da sosyal bütünleşme problemine el atmada öncülük etmiş biridir.¹

Sosyal bütünleşmede dinin fonksiyonu çok büyüktür. Din olmaksızın gerçek hiçbir dünya birliğinden söz edilemez.² Bu yüzden Yüce Kitabımız Kur'an yer yüzünde içinde buldukları şartlar gereği çeşitli farklılıkları bünyesinde taşıyan toplumların tümüne ve bunların içinde görev, statü ve fonksiyon bakımından farklılaşan bireylerin hepsine hitap eder.³ Bu şekilde toplumdaki bireylerin tümüne hitap eden Kur'an aynı şekilde toplumdaki bütünleşme ve birlikteliğin sağlanması için de çeşitli alternatifler ve çözüm önerileri sunar.

İslam toplumundaki bütünlük Hz. Peygamber (sav) ve ilk iki halife olan Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde tam anlamıyla sağlanmışken, daha sonraki dönemlerde bazı iç ve dış etkenlerden dolayı bu bütünlük zedelenmiş, İslam dünyası bölünüp parçalanmaya ve bunun sonucunda farklı fırka ve oluşumlara sahne olmuştur.⁴ Ardından İslam topraklarının genişlemesiyle çok farklı inanç, kültür ve felsefi anlayışlar da bu sürecin artarak devam etmesinde büyük rol oynamışlardır.

1 Ünver Günay, "Din ve Sosyal Bütünleşme", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), s.1-2.

2 William M. Watt, *Dinlerde Hakikat (Sosyolojik ve Psikolojik Bir Yaklaşım)*, çev. Fuat Aydın, İstanbul: 2013, s.263-264.

3 Fazlı Arabacı, *Alevilik ve Sünniliğin Sosyolojik Boyutları*, Ankara: 2009, s.67.

4 Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, İstanbul: 2015, s.20-21.

Kişinin veya mensup olduğu bir grubun dinî meselelere yaklaşımını, yorumunu ve düşüncelerini, ideolojik olarak dogmatik hale getirmek, onları eleştirilmez, yanılmaz ve sorgulanmaz kesin doğrular olarak kabul etmek anlamına gelen etnosentrizm, geçmişte ve günümüzde dinler, fırkalar, mezhepler, hatta mezhep ve grupların fraksiyonları arasında bile meydana gelen çatışma ve çekişmelerde önemli bir rol oynamış ve oynamaktadır.⁵ Aynı şekilde kendisi dışındakileri ötekileştirici bir tutum sergileyen fırkacı ve mezhepçi anlayışların olumsuz yansımaları günümüzde de görülmekte ve acı bir şekilde yaşanmaktadır.

Aslında Kur'an üretkenlik, toplumun hayırda yarışması, insanlığın yararına olan iş ve eylemlerin ortaya konması gibi olumlu kazanımların elde edilmesi hedefine yönelik olan farklı düşünme ve anlayış tarzlarını olumlu görür.⁶ Kur'an'ın sunmuş olduğu bu bakış açısını göz ardı eden toplumlar kıskançlık, cehalet, önyargı, körü körüne taklit gibi olumsuz tutumların baskın çıkmasıyla bölünüp, parçalanmalara maruz kalır ve yaşamda onurlu, karakterli bir duruş sergileyemezler.⁷ Bu bilince sahip toplumlar ise dışlamacı tavırlardan uzak bir şekilde, farklılıklarla bir arada yaşamaya alışır ve farklılıkları kültürel bir zenginlik olarak görürler.

1. Kavramsal Çerçeve

Dinsel akımlar, batı kültüründe *sect* ve bunun biraz daha ılımlısı *denomination* terimleriyle, İslam kültüründe ise; *hareket*, *hizip*, *fırka*, *zümre*, *grup*, *ekol*, *akım*, *cemaat*, *tarikât*, *mezhep* gibi terimlerle ifade edilir.⁸ Bunlar sınıftan farklı olarak birbirleriyle açık psikolojik münasebetleri olan iki veya daha fazla insan için kullanılır. Bu yüzden bir takım benzer özelliklere sahip insanlar, mesela çiftçiler, X partisi mensupları veya körler bu tarz bir grup teşkil etmezler.⁹

Kaynağını salt dinden alan, genelde dini daha iyi yaşama kaygısından, onu anlama ve yorumlama çabasından doğan oluşumların en belirgin olanları Mezhep, Cemaat, Tarikat ve Fırka gibi sosyal oluşumlardır. Dinin daha çok sosyo-politik çerçevede ortaya çıkan akide / inanç ile ilgili yorumlarına ve buna bağlı olarak beliren sosyal dinî yapılanmalara fırka adı verilir. Dinin yaygınlaşması sonucunda dinî uygulamalar, ibadetlerdeki ritüellerin zamana ve çevresel koşullara bağlı olarak bir kurala bağlanması ihtiyacı doğmaktadır ki bu süreç Mezhepleri ortaya çıkarmaktadır. Dinî pratiklerin ve uygulamaların dışsallaştırılması ya da bireysel planda içselleştirilmesi ise dinlerde mistik, asketik eğilimlerin ve tarikatların doğ-

5 Asım Yapıcı-Zeki Salih Zengin, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyleriyle Psiko-Sosyal Uyumları Arasındaki İlişki", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2003), s.76.

6 Bkz. Mü'minün, 23/61; Bakara, 2/148; Maide, 5/2, 48; Hucurat, 49/13.

7 Bkz. Bakara, 2/213; Al-i İmran, 3/19; Şuara, 42/14; Casiye, 45/17; Araf, 7/138, 173; Hucurat, 49/12; Necm, 53/28; Yunus, 10/66; Maide, 5/8; Zuhuruf, 43/22-24.

8 Bryan Wilson, *Dini Mezhepler (Sosyolojik Bir Araştırma)*, çev. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal, İstanbul: 2004, s.9.

9 David Krech-Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İstanbul: 1980, s.40; Michael Hogg, *Sosyal Psikolojik Açından Grupta Bütünleşme*, çev. Aliye Mavili Aktaş, İstanbul: 1997, s.6-7.

masına neden olmuştur. Ancak İslam'da bu kadar farklı mezhep, tarikat ve cemaate mensup olsalar bile, bütün mü'minler bir ümmet (tek cemaat) oluştururlar. Bir kişi "Ben Müslümanım" dediği sürece aynı birliğin üyesidir, kendisine ayrı ve yeni bir cemaat bulma yolu yoktur.¹⁰ Zaten Kur'an; "O Allah hem bu ilâhî mesajda hem de ondan önce (ki mesajlarda) sizi (kendilerini yürekten Allah'a teslim eden) Müslümanlar olarak isimlendirdi."¹¹ ayetiyle İslam'a inanan her bireyin Allah tarafından Müslüman olarak isimlendirildiğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla İslam toplumu dinî ve ahlakî anlamda tek ve yekpâre bir sistemdir. Onda temel inançlar dediğimiz alanda ayrılıklar ve bölünmeler hiçbir şekilde kabul edilmez ve bu tür ayrılıklar ümmetin dininden ayrılma yani küfür olarak görülürken, idarî anlamda farklılıklar, pek çok fikir akımının, felsefî ekolün ve amelî mezheplerin ortaya çıkmış olması ise bir zenginlik, çok seslilik ve genişlik olarak kabul edilir.¹² Böylece Mezhep kelimesi ilâhî ve insanî olmak üzere dinin sahip olduğu iki boyuttan insani olana karşılık gelir.¹³ Bu yüzden İslam'ın anlaşılma biçimleri olarak kabul edilen mezhepler politik-dinî ve beşerî bir olgudur.¹⁴ Yahudilik ve Hıristiyanlığın aksine İslamda mezhep din sayılmaz, ancak dini yorumlama, anlama ve algılama biçimi olarak görülür.¹⁵

İslam tarihinde siyasi ve itikadi alanda doğmuş oluşumlara, zümrelere fırka, (ç. Fırak / فرق)¹⁶ bazen de nihla (ç. Nihal نحل /) denirken, fıkhi alandaki topluluklara mezhep kelimesi yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak Türkçemizde bu her iki alanda da (fikhî, siyasi / itikadî) mezhep kelimesinin kullanımı yaygındır.¹⁷ İtikadî alandaki ilk fırkacı hareketin fitne dönemindeki olayların etkisiyle oluşan Hâricîlik olduğu, ardından Kaderiyye, Mu'tezile ve Cehmiyye gibi fırkaların oluştuğu¹⁸ söylenebilir.

Fırka sözcüğü ile aynı kökten gelen ve sözlükte ayırma, ayırt etme, parçalama, dağılma ve parçalanmışlık anlamına gelen tefrika ise¹⁹ terim olarak belirli dinî, fikrî ve siyasi birliğe sahip insan topluluklarının bölünüp parçalanmasını, fırkalar, partilere ayrılmasını ifade eder ki bu haliyle birlik ve birleştirmenin yolu olan

10 Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, İstanbul: 2011, s.130-132.

11 Hac, 22/78.

12 İsmail R. Farûkî, *Tevhid*, çev. Dilaver Yardım, Lâtif Boyacı, İstanbul: 2006, s.130-131; Sönmez Kutlu, *Çağdaş İslami Akımlar ve Sorunları*, Ankara: 2011, s.52; Mehmet Kubat, "İslâm'ın İlk Döneminde İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: 1997, s.33, 39, 42.

13 İlyas Üzüm, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 526; Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, s.20.

14 Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara: 2012, s.356.

15 Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, s.17.

16 Yusuf Ziya Yörükân, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler (İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Ebû Mansur Mâturidî)*, İstanbul: 2006, s.82; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir: 2011, s.15-16; Bekir Topaloğlu, "Fırka", *DİA*, XIII, 35; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s.355.

17 Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.15-16.

18 Ebu'l-Fida' İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, thk. Şamil b. Muhammed es-Selâme, Riyad: 1999, II, 10.

19 Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrer İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli, Beyrut: 1981, V, 3398-3400; Tuncay Başoğlu, "Tefrika", *DİA*, XL, 279.

tevhide ve bunu sağlayan Kur'ân'a aykırıdır. Tefrikanın karşıtı vahdet / cemaattir. Tefrika görüş ayrılığı anlamındaki ihtilafı yakın ilişkili hatta bazen onunla eşanlamlı kullanılmakla birlikte, ihtilaf genelde fikir ayrılıklarını belirtir.²⁰ Dolayısıyla tefrika ihtilafın ürünü olmakla birlikte, ihtilaf türlerinin en şiddetlisidir. Bu yüzden her iftirak (bölünüp, parçalanma) ihtilaf olmakla birlikte, her ihtilaf iftirak değildir.²¹ Bu açıdan düşünüldüğünde ihtilafın müsbet boyutunun yanında, menfi boyutu da vardır. İşte bu menfi boyutun tefrika ile aynı paydaya sahip olduğu söylenebilir.²²

Fırkalaşma ve ihtilaf kelimelerinin peş peşe geldiği; “*Hakikatin bütün kanıtları kendilerine geldikten sonra ihtilaf ederek (karşıt görüşlere kapılarak) parçalanırlar gibi olmayın; işte bunlar için feci bir azap vardır.*”²³ ayetinde bu her iki kelimenin aynı manada olduğunu sırf te'kid / pekiştirme için geldiğini söyleyenler olduğu gibi farklı manalarının olduğunu, buna bağlı olarak fırkalaşmanın düşmanlıkta, ihtilafın ise dinde olduğunu söyleyenler de olmuştur.²⁴ Dolayısıyla müfessir Fahrreddin er-Râzî'nin de ifade ettiği gibi toplumdaki bazı kesimler dinin nass'larını gerçek dışı te'vil ederek güç ve kuvvetlerine göre fırkalaştılar. Sonra her biri kendi söz ve yorumunun haklılığını savunmaya yönelmekle ihtilafa düştüler. Her bir din âlimi kendi bölgesinin lideri oldu. Daha sonra her biri kendisinin hak üzere olduğunu, ötekini ise batıl üzere olduğunu iddia ederek ihtilafa düştüler.²⁵ Dinî yorumlarda kalıcı ihtilafı ve ayrışmalara götüren bu görüş farklılıkları bazen derinleşerek toplumu sosyal ve siyasal parçalanmalara doğru sürüklemiştir.²⁶ Bu yüzden tefrikaya yol açan ihtilafın bu türü toplumun çöküşüne ve yok oluşuna yol açan önemli bir etken olarak görülmüştür.²⁷ Bu türden bir kaosa sürüklenmiş toplumlar cemaatin zıttı olarak da kullanılan ayrılıkçı taraftarlar, farklı görüş sahipleri anlamında *Ehl-i Furkat*, diye de adlandırılmışlardır. Bunlar İslâm literatüründe, İslam toplumunun çoğunluğunu teşkil eden ana dini akımdan (Ortodoksi) ayrılanları veya muhalif kesimleri (Heterodoksi) temsil ederler.²⁸

Cemaat ise; fer'i meseleleri bir kenara bırakıp, dinin temel esaslarında ümmetin birliği yolundaki kuvvetli duyguyu ifade eder.²⁹ Hadislerde; “*Cemaat rahmettir. Fırkalaşmak azaptır*”³⁰ “*Allah'ın eli (desteği) cemaatle birliktedir. Kim cemaatten ay-*

20 Bkz. Rûm, 30/31-32; Şûrâ, 42/13. Ayrıca bkz. Başoğlu, “Tefrika”, *DİA*, XI, 279; Topaloğlu, “Fırka”, *DİA*, XIII, 35; Kubat, *İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri*, s. 30.

21 Salih b. Ğânım es-Sedlân, *el-İhtilâf ve'l-İhtilâf*, Riyad: 1417, s.12-13.

22 Kubat, *İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri*, s.33.

23 Âl-i İmrân, 3/105.

24 Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtilu'l-Ğayb*, Tahran: t.y., VIII, 180; Şihâbuddin Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Râhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut: t.y., IV, 23.

25 er-Râzî, *Mefâtilu'l-Ğayb*, VIII, 180.

26 Bkz. Âl-i İmrân, 3/105; Şûrâ, 42/14; Beyyine, 98/4. Ayrıca bkz. Başoğlu, “Tefrika”, *DİA*, XI, 279.

27 Kubat, *İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri*, s.43.

28 Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s.359.

29 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: 2010, s.371, 372.

30 İbn Hanbel, *Müsned*, XXX, 390, 392 (hadis no: 18449, 18450); Ebu'l Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud

*rılsa cehenneme ayrılmış olur*³¹ gibi uyarılar bunun önemine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla İslam kabile, klan, aşiret gibi küçük cemaat yapılarını tevhid potasında eritip, geniş ve tek bir cemaatin oluşumunu sağlamıştır. Ancak zamanla bu tevhid inancındaki idrak kapasitesi aşağı seviyelere düşünce yeni cemaatlerin çıkması, cemaatçı yapılar ve cemaatleşmeler önlenememiştir.³² Dolayısıyla İslam toplumu için esas ve ideal olan bir lider öncülüğünde temel esaslar ortak paydasında tek cemaat olmaktır. Geçmiş tarihimizde bu tam manasıyla sağlanmamış olsa bile bazı dönemler “halife” ya da “emirü'l-mü'minin” gibi Müslüman toplumun birliğini sağlamada önemli bir fonksiyon icra eden manevi liderlikler sayesinde kısmen sağlanabilmiştir.

2. Tefrikaya Karşı Kur'ani Önlemler

Tefrika insanların Allah'ın belirlemiş olduğu yoldan ayrılmaları ve fitratlarına aykırı düşmeleridir. Bu şekilde bir olan Allah'ın yolundan ayrılmak, birçok yollar ortaya çıkarmıştır.³³ Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir: “*Bir de şu benim dosdoğru yolum, hep onu takip edin. Başka yolları takip etmeyin ki sizi O'nun yolundan saptırıp parçalamasın.*”³⁴

Tefrikadan kurtulmanın en pratik ve kalıcı çözüm yolu, kullarını en iyi tanıyan ve onlara çok yakın / şahdamarından daha yakın olduğunu bildiren Yüce Allah'ın onlara göndermiş olduğu hidayet kaynağı olan Kur'an'a ve hayat veren şeye çağırın Hz. Peygamber (sav)'e uymaktan geçer.³⁵ Zira Atalay'ın da ifade ettiği gibi, “ulûhiyette politeizmi, sosyal yapılarda ise bölünüp parçalanmışlığı ortadan kaldırmak Kur'an'ın en önemli hedefleri arasındadır.”³⁶ Bu yüzden Kur'an'ın sunduğu çözüm önerileri dikkatle incelenmeli, önemsenmeli ve uygulanmalıdır. Bu çözüm önerileri ise şu başlıklar altında ele alınabilir:

2. 1. Tevhid İlkesine Bağlılık

Bütün peygamberler insanlığı İslam dinine (Allah'a teslim olmaya) çağırmışlar ve İslam'ı (Tevhidi) ikame etmekle görevlendirilmişlerdir.³⁷ Dolayısıyla onların çağıracağı din tek dindir. O da ortağı olmayan yalnız Allah'a ibadettir. Onların zaman ve zemine göre bazı gelenek ve göreneklerde, davet yöntemlerinde veya bazı

en-Nesefî, *Tefsiru'n-Nesefî*, İstanbul: 1984, IV, 102.

31 Tirmizî, “Fiten”, 34/2167 (IV, 466); Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Tevîlu Muhtelefi'l-Hadis*, thk. Muhammed Abdurrahman, Beyrut: 1995, s.11.

32 Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: 1985, s.275.

33 Kubat, *İtikadi İhtilaflar ve Sebepleri*, s.32.

34 En'âm, 6/153.

35 Bkz. Bakara, 2/186; Kâf, 50/16.

36 Orhan Atalay, *Doğu - Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, İstanbul: 1999, s.84.

37 Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud el-Beğâvi, *Medîmu't-Tenzil*, Riyad: 1989, VII, 187; Ebû Hayyân, *Tefsiru'l-Bahri'l-Muhit*, VI, 312; Ahmed Mustafa el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, Mısır: 1946, XXV, 24; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, İstanbul: 2001, s.1293, dn.4; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s.198. Ayrıca bkz. Bakara, 2/128, 133; Al-i 'İmrân, 3/19, 67; Yusuf, 12/101; Beyyine, 98/4-5.

fer'î hükümlerde farklı uygulamaları dinde olumsuz manada bir ihtilaf sayılmaz.³⁸ Aksine bir zenginlik olarak değerlendirilebilir.

Allah katında dinin özü birdir. O da, İslam yani Hanif / Tevhid dinine bağlılık ve eşi benzeri olmayan, bir olan Allah'a ibadettir. O'na put, ağaç, taş, insan ve melek gibi hiç bir varlık ortak koşulmaz. Bütün peygamberler bu hususta ittifak halindedirler. Bu esasta hiçbir zaman ihtilafa düşmemişlerdir.³⁹ Bu yüzden Kur'an bütün insanlığı Tevhid inancı etrafında birleşmeye çağırır. Onun bu husustaki çağırısı belli bir millete, sosyal çevreye veya gruba olmayıp insanlığın tümünü kapsayan genel ve evrensel bir çağrıdır.⁴⁰ Kur'an'da bu çağrı şöyle yapılmaktadır: “*De ki: Ey geçmiş vahyin mensupları! Sizinle bizim aramızdaki şu ortak ilkeye gelin. Allah'tan başka kimseye kulluk etmeyeceğiz, O'ndan başka hiçbir şeye ilâhlık yakıştırmayacağız ve Allah ile birlikte insanları rab edinmeyeceğiz.*”⁴¹ Bu çağrı sonucunda insanlık “*Din kardeşliği*” bağı altında birleştirilmiş ve birbirlerine bağlanıp kenetlenmiştir.⁴² Ancak daha sonra insanların birbirlerini dışlamaları, ötekileştirmeleri, bunun sonucunda da bölünüp parçalanmaları mezhepçilik / fırkacılık saplantısının sonucunda olmuştur.⁴³ Bu da inancın düşük seviyelerini temsil eden Hıristiyanlığın ve bozulan İslamî inancın pratiğe yansımada ortaya çıkmıştır. Nitekim Bilgiseven'e göre de; mezhepçi anlayış daha çok inanç seviyesinin ve bilinç düzeyinin yeterince yüksek olmadığı dönemlerde meydana gelmiştir.⁴⁴

Sosyolojik olarak iki tip mezhepçi anlayıştan söz edilebilir; Bunlardan birincisi; Hariciler, Karmatiler ve Vehhabilerde görüldüğü gibi aşırı heyecanlı, faal ve ihtilalci tipler, ikincisi; Mürcie, Basra'daki İhvan-ı Safa ve Bahaîler gibi pasif tiplerdir.⁴⁵ Genelde Fatiha suresindeki “dallîn” (sapkınlar) ifadesi Hıristiyanlar; gazaba uğrayanlar ifadesi Yahudiler şeklinde açıklanmışsa da,⁴⁶ Şatıbi'ye (ö. 790 / 1388) göre tevhid yolundan sapan İslam içi ve İslam dışı tüm fırkaları kapsar.⁴⁷

Allah inananların birlik ve beraberlik içinde olmalarını, fırkalara bölünmelerini emreder. Önceki toplumların Allah'ın dininde yaptıkları iki yüzlülük ve aralarındaki düşmanlıklar yüzünden helak olduklarını haber verir.⁴⁸ Kur'an'da

38 el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, XVII, 68; XVIII, 30; XXV, 24-25.

39 el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, XVII, 68-69; Muhammed Hüseyin et-Tabatabâi, *el-Mizân fi Tefsiril'-Kur'an*, Beyrut: 1997, III, 139. Ayrıca bkz. Bakara, 2/132-133; Âl-i 'İmrân, 3/19, 67; En'am, 6/161-163; Arâf, 7/172; Hüd, 11/2, 84; Tevbe, 9/30-31; Yusuf, 12/101; Enbiyâ, 21/25; İbrahim, 14/10; Rûm, 30/30.

40 Günay, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: 2010, s.325; a.mlf., “Din ve Sosyal Bütünleşme”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), s.8-9.

41 Âl-i 'İmrân, 3/64.

42 Bkz. Âl-i 'İmrân, 3/103; Hucurât, 49/10, 13; Enbiyâ, 21/92.

43 Esed, *Kur'an Mesajı*, s.92, dn.13.

44 Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, s.277, 285.

45 Jochaim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, İstanbul: 1995, s.253.

46 Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vahidî, *el-Vesit fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Mecid*, Beyrut: 1994, I, 80. Ayrıca bkz. Mâide, 5/60, 77.

47 Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şatıbi, *el-İ'tisâm*, Beyrut: 1988, I, 103.

48 İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 365; Yusuf el-Kardâvi, *es-Sahvetu'l-İslamiyye Beyne İhtilafi'l-Meşru' ve't-Tefferuki'l-Mezmûm*, Kahire: 2001, s.135. Ayrıca bkz. Âl-i 'İmrân, 3/103, 105; Şûrâ, 42/13.

"Allah'ın ipine sarılm"⁴⁹ ifadesindeki Habl'den (ip) maksat ahd, Allah'ın Kitabı, din, itaat, samimi tövbe, cemaat, saf katıksız tevhid, İslam⁵⁰ gerçek manada takvaya sahip olmaktır.⁵¹ Kul ile Allah arasındaki bağlantıyı sağlayan Allah tarafından indirilmiş Allah'ın sapasağlam ipi olan kitap, Kur'an-ı Kerim'dir.⁵²

Ayrıca Habl (ip): bir şeyi bir şeye bağlayan nesne,⁵³ bir ihtiyaç, amaç ve kurtuluş için ulaşılan vasıta ve yoldur.⁵⁴ İçine düşülmüş bir kuyudan kurtuluşu sağlayan ip gibi.⁵⁵ Buna göre ayet bölünme ve parçalanma tehlikesine karşı, Müslümanları bir birlerine bağlayan, onların birlikteliklerini sağlayan bağa, yani Kur'an'a işaret etmektedir. Müslümanlar bu ipe sarılmakla amaçlarına ulaşacak, birlikteliklerini sağlayacak ve kurtuluşa ereceklerdir.⁵⁶

Bazı âlimler, bu dünyadaki insanın durumunu, her türlü tehlikenin olduğu ve içinden çıkılması imkânsız olan bir kuyu içindeki kişinin durumuna benzetmişlerdir. Bundan kurtulmak ancak sağlam bir ipe (Allah'ın kitabına) tutunmakla olur. Dünya da bu şekilde tehlike ve sıkıntılarının olduğu bir yerdir. Oradan sağlam bir ipe / Kur'an'a sarılmanın dışında bir kurtuluş yolu yoktur.⁵⁷ O halde Allah'ın ipine sarılmak demek, yekvücut olmak, vücudun bir yeri acı hissettiğinde, bütün vücudun hissetmesi gibi birey ve toplum olarak bir birlik, beraberlik ve dayanışma bilincine sahip olmaktır.

2. 2. Hizipçi Hareketlere Karşı Hemen Önlem Almak

Hz. Peygamber (sav) İslam birliğini bizzat kurdu. Tefrikaya götüren şeylerden şiddetle sakındırdı. Cahiliye bağnazlığını, atalarla övünmeyi yasaklayıp, sadece salih amellerle övünme ilkesini yerleştirdi.⁵⁸ Medine'ye hicret ettiğinde Hazrec lideri Abdullah b. Ubeyy liderliğini kaybettiği için Hz. Peygamber (sav)'e şiddetli bir düşman kesildi. Onun izinde giden bazı Münafıklar vardı. Toplumun birliği

49 Âl-i 'İmrân, 3/103.

50 Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, Beyrut: 2005, II, 445-446; el-Begâvî, *Meâlimu't-Tenzil*, II, 78; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhîd*, Beyrut: 1993, III, 20; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsîri Kitabî'l-Aziz*, Beyrut: 2001, I, 483; İbn Teymiyye, *Mecmûatu'l-Fetevâ*, y.y., 2005, VII, 30; Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Dımaşk: 2009, II, 347.

51 eş-Şatbî, *el-F'tisam*, I, 84. Ayrıca bkz. Âl-i 'İmrân, 3/102.

52 Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, Riyad: 1998, I, 601; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Veciz*, I, 483; Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut: 2006, V, 240; Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhîd*, III, 20; el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, IV, 17; Ebû Zehra, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, Beyrut: t.y., s.86; et-Tabatabâî, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*, III, 139.

53 İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Veciz*, I, 483; Kâdî Nâsiruddîn el-Beydavî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Tevîl*, Beyrut: t.y., II, 34; Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.53, 524.

54 el-Begâvî, *Meâlimu't-Tenzil*, II, 78; Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, V, 239; el-Vahidî, *el-Vesit fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I, 474.

55 el-Vahidî, *el-Vesit fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I, 474.

56 İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Veciz*, I, 483; el-Beydavî, *Envârü't-Tenzil*, II, 34; Fiğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.53, 524.

57 Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, Beyrut: I, 288.

58 Bkz. Bakara, 2/170; Mâide, 5/50, 104; Kehf, 18/46; Meryem 19/76; Ebû Zehra, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, s.89.

zedelenmesin diye Hz. Muhammed (sav) onlara karşı son derece hoşgörülüydü.⁵⁹ Muhammed (sav) kendi adamlarını öldürtüyor dedirtmem anlayışına dikkat çekiyordu.⁶⁰

Hz. Harun (a.s) toplumdaki bölünmeyi, puta tapmaktan daha tehlikeli görmüş ve bu yüzden kendisine hiddetlenen kardeşi Hz. Mus'aya verdiği cevapta da bu gerçeğe değinerek; *"Ben senin İsrailoğulları'nın arasına ayrılık soktun, halkın birliğini korumanın önemi konusundaki sözlerime rivayet etmedin demenden endişe ettiğim için bu duruma bir süreliğine sessiz kaldım"* diye cevap vermiştir.⁶¹

Kur'an, İslam toplumunun birlik halinde olmasına üzülen, bölünüp parçalanmışlıklarına ise sevinen bir münafık psikolojisini şöyle vurgular:⁶² *"Eğer bir iyilikle karşılaşsanız bu onları üzer; ve başınıza bir kötülük gelince de memnun olurlar. Ama eğer zorluklara karşı sabreder ve Allah'a karşı sorumluluklarınızın bilincinde olursanız, onların hileleri size hiçbir zarar veremez. Zira Allah, onların tüm yaptıklarını (kudretiyle) kuşatır."*⁶³ Yine Kur'an, onların Müslümanları parçalama hedefine yönelik olarak yaptıkları mescidi; Mescid-i Dırar olarak niteler ve Peygambere (sav) burada asla namaza durmamasını emreder.⁶⁴ Peygamber de hemen gerekli önlemleri alarak bu mescidi yıktırır.⁶⁵

Hz. Peygamber (sav) döneminde de toplumu parçalanmaya götüren kabilecilik ve kan bağı gibi anlayışlar zaman zaman su yüzüne çıkmıştır. Ancak bu onun üstün çaba ve firasetiyle sindirilmiştir. Ancak Hz. Peygamber (sav)'in vefatından çok kısa bir süre sonra bu cahili anlayışlar tekrar topluma sızmış, İslam tarihinde önü alınmaz derecede i'tikadî ve siyasi parçalanmalara ve çok sayıda insanın kanının dökülmesine yol açmıştır.⁶⁶

Toplumun bölünüp parçalanmasında en büyük paya sahip ırkçılığın her tür-lüsünü İslam ortadan kaldırmıştır.⁶⁷ Ancak bu tehlike zaman zaman ortamını ve fırsatını bulduğu an tekrar su yüzüne çıkmıştır. Beni Mustalik gazvesine çıkıldığında Muhacirlerden biri Ensar'dan birinin sırtına vurdu. Aralarında kavga çıktı. İş öyle bir noktaya vardı ki biri, *Ey Ensar topluluğu!* Diğeri, *Ey Muhacir topluluğu!* diye çağırırdı. Durum Hz. Peygambere (sav) ulaştınca; *Size ne oluyor, cahiliye dönemine çağırıyorsunuz,*⁶⁸ diyerek her iki kesimi de uyarış ve olumsuz bir durumun

59 Muhammed İbrahim el-Feyyûmî, *el-Firaku'l-İslamiyye ve Hakk'u'l-Ümmeti's-Siyasi*, Beyrut: 1998, s.21.

60 Buhari, "Tefsiru'l-Kur'an", 65 (VI, 66-67); Müslim, "Birr", 45/2584 (II, 1200-1201); Muhammed İbrahim el-Vezir el-Yemâni, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, Beyrut: 1992, I, 390.

61 Bkz. Arâf, 7/142, 150; Tâhâ, 20/92-94. Ayrıca bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, s.637-638, dn.78, 80; Taha Cabir el-Alvânî, *Edebu'l-İhtilâf*, ABD: 1992, s.31.

62 Muhammed Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l -Kur'an*, Beyrut: 2000, VII, 156.

63 Âl-i İmrân, 3/120.

64 Bkz. Tevbe, 9/107-110.

65 Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul: 1947, I, 334.

66 Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul: 1999, s.224; Arabacı, *Alevilik ve Sünniliğin Sosyolojik Boyutları*, s.68; Günay, *Din Sosyolojisi*, s.108; Kubat, *İslâm Mezhepler Tarihi*, s.20-21.

67 Bkz. Ebû Davud, "Edeb", 40/5121 (s.552); el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, IV, 17.

68 Müslim, "Birr", 45/2584 (II, 1200-1201).

ortaya çıkmasına engel olmuştur. Yine Hz. Muhammed (sav), kendisine peygamberlik gelmeden önce de Haceru'l Esved taşını yerleştirme hususunda çıkan ihtilafı, kendisinde bulunan liderlik ve hakemlik vasıflarını kullanarak, bir çatışma ve bölünmeye fırsat vermeden en uygun bir şekilde çözmüştür.⁶⁹

Hz. Peygamber (sav) Medine'ye hicret ettiği sırada burası çok değişik ve ayrı topluluklara bölünmüştü. Evs ve Hazrec kabileleri arasında uzun yıllardan beri devam eden bir düşmanlık vardı. Hz. Peygamber (sav)'in burada yaptığı ilk işlerden biri de bu değişik grupları İslam kardeşliği formülüyle tek bir birlik içinde kaynaştırmak, Yahudiler ve Mekkeli müşrikler karşısında yekvücut halinde durmalarını sağlamaktı. Bu şekilde ilk kez Araplar arasında kan bağının ötesinde bir birlik kurulmuş oldu.⁷⁰ Yine Hz. Peygamber (sav) kişiyi annesiyle veya geldiği soyla kınamayı, ayıplamayı cahliyye âdeti olan bir bölücülük olarak değerlendirmiş ve ashâbını bu hususta uyarmıştır.⁷¹

Hz. Peygamber (sav) Kur'an'ın kalplerin uzlaşmasını, toplumsal birlikteliği sağlayacak tarzda okunması ve ihtilafa malzeme yapılmamasını öğütlemiştir.⁷² Nitekim farklı kıraatten dolayı ihtilaf eden iki kişinin durumu kendisine intikal edince yüzü asılmış ve onlara şöyle demiştir: "İkinizin okuyuşu da uygundur. İhtilaf etmeyin, sizden öncekiler ihtilaf ettiler ve bunun sonucunda helâk oldular"⁷³ Ancak İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte kıraat farklılıklarının tehlikeli bir boyuta tırmanması, hatta bu farklılıklardan dolayı insanların birbirlerini tekfir edecek düzeye gelmesinden haberdar olan Hz. Osman, hemen bir komisyon kurarak Hz. Hafsa'nın yanındaki nüshayı çoğaltıp bu tehlikeye set çekmiştir.⁷⁴

Muaviye'yi bölücülükten vazgeçirmek için topladığı orduyla tam Muaviye üzerine yürüyeceği sırada, bu bölücü fikirlerin kendi askerlerine de bulaştığını anlayan Hz. Hasan bu yüzden kan dökülmesine razı olmayarak Hilafet görevinden istifa etmiştir.⁷⁵ Allah'ın kitabı, Peygamberin sünneti, hülefa-i salihinin sreti ile amel etmesi, kendisinden sonra birini yönetime getirmemesi, yönetimin şura ile olması şartıyla Muaviye ile musalaha yolunu seçmiştir.⁷⁶

Bütün bu örneklerden ortaya çıkan sonuca göre; hizipçi / fırkacı hareket ve girişimlerde her zaman toplumun bölünüp parçalanma riski vardır. Bu yüzden

69 Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s.141.

70 es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 288; el-Begâvî, *Meâlimu't-Tenzil*, II, 79; İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Veciz*, I, 484; Ebû Hayyân, *Tefsiru'l-Bahri'l-Muhîr*, III, 21; el-Feyyûmî, *el-Firaku'l-İslamiyye*, s.19-21; Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul: 2011, s.111. Ayrıca bkz. Âl-i 'Imrân, 3/103.

71 Bkz. Buhârî, "İmân", 2 (I, 13); Müslim, "İmân ve'n-Nuzûr", 27/1660, 1661 (II, 787); Ebu Dâvud, "Edeb", 40/5157 (s.555).

72 Bkz. Buhârî, "Fedailu'l-Kur'an", 66 (VI, 115); Müslim, "İlim", 47/2665 (II, 1229-1230).

73 Buhârî, "Enbiyâ", 60 (IV, 151); "Fedailu'l-Kur'an", 66 (VI, 116); Müslim, "İlim", 47/2666 (II, 1230).

74 Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 66 (VI, 99); et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 60; Muhisn Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul: 2009, s.96-98.

75 Ahmed Hilmi Filibeli, *İslam Tarihi*, notlar ve edisyon: Cem Zorlu, İstanbul: 2005, II, 355; Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, s.280; Muhammed Abid el-Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: 2001, s.214.

76 Filibeli, *İslam Tarihi*, II, 355; Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kubrâ II*, Kahire: t.y., s.183.

İslâm toplumunun birliğini tehdit eden ihtilaf ve tefrika sakıncalı görülmüş, birer alternatif de sayılabilecek görüş ve düşüncelerdeki ihtilaflar ise olumlu sayılmış, hatta bir zenginlik olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda birey ve toplumun da bu hususta bilinçlendirilmesi her dönemde bölünüp parçalanma riskine maruz kalan, Müslüman toplumunun birlik ve bütünlüğünü sağlamakta ve bunu başarıyla devam ettirmekte önemli bir fonksiyona sahip olduğu söylenebilir.

2. 3. İyiliği Emretmek Kötülükten Sakındırmak

İyilik (ma'ruf), aklen ve şer'an iyi ve faydalı olandır. Kötülük (münker) ise faydasız ve zararlı olandır.⁷⁷ İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak birlik ve beraberliği pekiştirir, Allah'ın ipine sarılmaya götürür. Bunun sonucunda dünya ve Ahiret mutluluğu elde edilmiş olur.⁷⁸

Kur'an'da iyiliği emr, kötülükten sakındırmayı emreden ayetin kontekstinde (sıyak ve sıbak) Allah'ın ipine sınımsız sarılıp, bölünüp parçalanmamanın emredilmesi de⁷⁹ Kur'an'ın son derece uyumlu, belîğ ve mantığa uygun eşsizliğini göstermektedir. Çünkü bu emri düşmanların karşı çıkmasına rağmen yerine getirebilmek ancak güç ve iktidar sahibi olmaya bağlıdır. Bu da ancak dayanışma, birlik ve beraberlik içinde olmakla sağlanabilir.⁸⁰ Bu emri gereği gibi yerine getirmemek ise, ümmetin bölünüp parçalanmasına ve ümmet arasında şiddetli çekişmelere götürür.⁸¹

İyiliği emr, kötülükten sakındırma ile ilgili görevi cahillerin değil de dinde derinleşmiş ve uzmanlaşmış olan ilim adamlarının yerine getirmesinin daha önemli olduğu söylenebilir. Çünkü cahil insanın kimi zaman iyiliğe çağırırım derken kötülüğe çağırması, olaylara kendi mezhebinin ve dar anlayışının perspektifinden bakması, yumuşak olması gereken yerde sert ve kaba davranması, sert olması gereken yerde de yumuşak olması gibi endişe ve sakıncaları taşıma riski vardır.⁸² Nitekim Kur'an'da Firavun gibi azgın bir insana gönderilen Hz. Musa ve kardeşi Harun'a yumuşak ve tatlı dil kullanmalarının emredilmesi,⁸³ seferberlik halinde bile bütün inanaların topluca savaşa götürülmemesi, onlardan bir grubun seferden dönecek Müslüman kardeşlerini aydınlatmak üzere derin ve sağlam bir bilgi elde etmek için çaba göstermelerinin daha uygun olacağı haber verilmektedir.⁸⁴

77 Hasan et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut: 2005/2006, II, 288.

78 Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-Münir*, II, 354; Ebû Zehra, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, s.83-84. Ayrıca bkz. Âl-i 'İmrân, 3/103-104.

79 Bkz. Âl-i 'İmrân, 3/103-105.

80 er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VIII, 177, 180.

81 Muhammed Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus: 1984, IV, 42; Ebû'l Ala Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani ve dğr., İstanbul: 1987, I, 248.

82 ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 604; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VIII, 178.

83 Bkz. Tâhâ, 20/44.

84 Bkz. Tevbe, 9/122.

Ayrıca Kur'anda; "Eğer bilmiyorsanız bilenlere sorun"⁸⁵ şeklindeki tavsiye de işleri uzmanlarına, sahasında yetkin ve liyakat sahibi olanlara bırakmanın önemine ve gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

2. 4. Ayrılığa Götüren Hususta Allah ve Resulünü Hakem Tayin etmek

Peygamberlerin ve ilâhî kitapların gönderilmesindeki temel amaçlardan biri de, ayrılığa düşülen hususlarda hüküm vermek ve onları çözüme kavuşturmaktır.⁸⁶ Dolayısıyla bütün peygamberler, tevhid dinini ikame etmek, toplumdaki birlik ve kaynaşmayı sağlamak, kıskançlık ve bölünmeyi engellemek için gönderilmişlerdir.⁸⁷ Bu açıdan onların getirdiği dinin kilit taşı olan tevhid, ilim ve dini bir bütün olarak ele alıp onları birbirinden ayırmaz, Evren - İnsan ve Tanrı bütünlüğünü sağlar.⁸⁸

Kur'an, ayrılığa götüren hususu Allah'a ve Resulüne havale etmemizi emretmektedir.⁸⁹ Bundan maksat Allah'ın Kitabına ve hayatta ise Peygamberine, vefat etmişse onun sünnetine başvurmaktır.⁹⁰

Kur'anda; "İnsanlık sadece bir tek topluluk halindeydi, ama sonradan ayrı görüşleri benimsemeye başladılar. Şayet (bu konuda) Rabbinin katında önceden belirlenmiş bir karar olmasaydı düştükleri bütün bu ayrılıklar (daha başlangıçta) çözümlenmiş olurdu."⁹¹ ayetiyle benzer bir vurguya sahip Bakara Suresi 2/ 213. ayeti birlikte incelendiğinde; insanlığın başlangıçta bir tek ümmet olduğu daha sonra çoğalıp bunun doğal sonucu olarak ihtilafa düştükleri, çözüm olarak aralarında hüküm verilmesi için peygamberler ve kitaplar gönderildiği gerçeği görülebilir. Ayrıca bu iki ayeti dikkatle incelediğimizde başlangıçtaki tek ümmetin hak din olan Tevhid dinine bağlı bir ümmet olduğu, daha sonra insanlığın fasit kıyaslarla, uydurdukları batıl ve gerçekliği olmayan hayali şeylerle haktan uzak bir ihtilafa düştükleri anlaşılır. Aynı zamanda bu ayetlerde insanlığın ilk atası Âdem'in vahiyle desteklendiği vurgulanmaktadır.⁹² Ancak insanlar kendilerine gönderilen bu peygamberler ve iâhî kitaplara rağmen, aralarındaki kıskançlık, haktan sapma eğilimlerinden dolayı, bu kitapların yorumu hususunda ihtilafa düştüler. Yani kitapları ihtiras, tutku ve maddi çıkarlarına uygun olarak yorumladılar.⁹³ Bu da insanlar arasındaki en tehlikeli ve en sakıncalı ihtilafın, aralarındaki ihtilaflarda hüküm

85 Enbiyâ, 21/7.

86 İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, II, 301. Ayrıca bkz. Bakara, 2/213; Zuhuf, 43/63.

87 Ebû İshak Ahmed es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsiru's-Sa'lebi)*, thk. el-İmam Ebu Muhammed b. Aşûr-Nezir es-Saidi, Beyrut: 2002, VIII, 306.

88 Roger Garaudy, *İslam'ın Vâdettikleri*, s.100-101.

89 Bkz. Bakara, 2/213, 253; Nisa, 4/59, 65, 80; Nahl, 16/64.

90 eş-Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, II, 393-394; Ebû Zehra, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, s.234; Esed, *Kur'an Mesajı*, s.152, dn.84; Kardâvî, *es-Sahvetü'l-İslamiyye*, s.53.

91 Yûnus, 10/19. Ayrıca bkz. Bakara, 2/213.

92 İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, XI, 128.

93 İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, çev. Vahdettin İnce ve dğr., İstanbul: 1998, V, 222-223. Ayrıca bkz. Bakara, 2/213.

vermek için indirilmiş olan ilâhî kitaplar etrafında yapılan acımasız ihtilaflar⁹⁴ olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Kur'an ve sünnete dayanmamak herhangi bir İslam âliminin veya bir mezhep imamının görüşlerini tümüyle evrenselleştirmek, onları tartışılmaz, eleştirilmez ve yanılmaz kabul etmek, başka görüş ve alternatiflere açık olmamak gibi bir bağnazlığa götürür. Bu tutum aynı zamanda önceki ve sonraki bütün ümmetin icmasına aykırıdır. Önceki nesillerin (Sahâbe, Tabiin ve Tebeu't -Tabiin) mü'minlerin yolu dışında olan bu yola uydukları sabit değildir. Aynı zamanda bütün fakihler taklitçilikten sakındırmışlar. Kendilerini ve başkalarını körü körüne taklit edenlere karşı çıkmışlardır.⁹⁵ Bazı kimseler Kur'an'ı anlayamayacakları gerekçesiyle, onun yerine başka dinî kitapların okunmasının şart olduğunu ileri sürerler. Oysa Yüce Allah çok sayıda ayette Kur'anın açık ve seçik olduğunu, anlaşılması ve öğüt alınması için kolaylaştırıldığını buyurmaktadır.⁹⁶ Bu anlayış Kur'an dışında bazı otoriteleri ortaya çıkarma sakıncasını içermektedir. Aynı zamanda Kur'an'ın yerine okunması tavsiye edilen o kitaplar da öyle sanıldığı kadar kolay değildir.⁹⁷ Elbette Kur'an ayetlerini daha iyi anlamak için her türlü bilimden ve ilim adamlarının ortaya koydukları görüşlerden yararlanmak gerekir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Kur'an'ın her zaman merkezde olması ve bunların gölgesinde kalmamasıdır.⁹⁸ Hz. Peygamber (sav)'in Kur'an'ın indirilişi sürecinde onun daha iyi ve daha doğru anlaşılmasını sağlamak için kendi sözlerinin bile yazılmasına izin vermemesi,⁹⁹ Hz. Ömer'in elinde Tevrat'tan bir bölüm görünce onu uyarması da¹⁰⁰ bu bağlamda değerlendirilebilir.

2. 5. Birlik ve Beraberlik İçinde Olmak

İslamiyet'in ilk kuruluşunun doğduğu şehrin dışında gerçekleşmesi, evrensel bir din olma özelliği ve inanç ortaklığını baz alması, mahalli çıkarları aşan birlik bilincinin güçlenmesini sağlamıştır.¹⁰¹ Kur'an; "Şüphesiz bu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir. Çünkü hepinizin Rabbi Benim. Öyleyse Bana karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun."¹⁰² ayetinde görüldüğü gibi İslam toplumunu bir vücut gibi görür.¹⁰³

94 Bkz. Bakara, 2/75; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/13; Hicr, 15/90-91. Ayrıca Yeremya, 23/36'da "Yaşayan Tanrının sözlerini değiştirdiniz" diye geçmektedir.

95 Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-İnsâfî Beyâni Esbâbi'l-İhtilâf*, Beyrut: 1986, s.98-99.

96 Bkz. Enâm, 6/55, 97-98, 126; Arâf, 7/32, 174; Yûnus, 10/24; Rûm, 30/58; Hicr, 15/1; İsrâ, 17/89; Zümer, 39/27; Muhammed, 47/24; Kamer, 54/17, 22, 32, 44.

97 Kutlu, *Çağdaş İslami Akımlar ve Sorunları*, s.57.

98 Said-i Nursi'nin "Eld e Kur'an gibi bir mu'cize-i bâki varken başka bürhan aramak aklıma zaid görünür" (Nursî, *Sözler (Yirmibeşinci Söz)*, s.338) ve "Kitaplar ve icthadlar Kur'ânâ dürbin olmalı, âyine olmalı, gölge ve vekil olmamalı." (Nursî, *Mektubat*, s.446) gibi sözleri bu gerçeği çok özlü bir şekilde ifade etmektedir.

99 H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi*, Ankara: 2009, s.43-44.

100 Bkz. İbn Hanbel, *Müsned*, XXV, 198 (hadis no: 15864); XXX, 280 (hadis no: 18335); Dârimî, *Sünen*, "Mukaddime", I, 403 (hadis no: 449).

101 Sezer, *Toplum Farklılaşmaları*, s.111.

102 Mü'minûn, 23/52.

103 en-Nesefî, *Tefsiru'n-Nesefî*, IV, 171.

Buna göre toplumun bireyleri birbirlerinin destekçisi ve yardımcıları olup, toplumu kaosa götürecek her türlü kötü ve zararlı davranışlardan kaçınmalıdırlar.¹⁰⁴ Çünkü toplumun ilerlemesi, modernleşmesi ve başarıya ulaşması ancak birlik ve beraberlik çerçevesi içinde olabilir.¹⁰⁵ Bunun en güzel örneğini Hz. Muhammed (sav)'in getirdiği dini kabul eden güçsüz Arap kabilelerinin aralarındaki birlik ve beraberlik sayesinde güçlü bir ulusa dönüşmesinde görebiliriz.¹⁰⁶

İslam dini ırkları ve dinleri farklı da olsa her toplumun aynı toprakta birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını emreder.¹⁰⁷ Günlük namazların cemaatle kılınmasının teşviki, Cuma, bayram namazları ve Hac ibadeti gibi birçok ibadetin cemaatle yapılması ve bu ortamlarda yaş ve sosyal statü farklılığının gözetilmemesi, Müslümanların birlik ve beraberliklerini, dayanışmalarını ve sosyalleşmelerini sağlamaya yönelik olarak çok önemli fonksiyonlar icra ederler. Yine belli bir zenginliğe ulaşmış kişilerin ihtiyaç sahiplerine zekât, fitre ve sadaka gibi yardımlarda bulunmaları soyo-ekonomik farklılıklardan ileri gelen toplumsal parçalanmışlığı ortadan kaldıran önemli bir çözüm yöntemidir.¹⁰⁸ Bütün bunların yanında ittifak edilen hususlarda yardımlaşmak, ihtilaf edilen hususlarda birbirimize hoşgörülü olmak, farklı görüşler, farklı mezhepler ve farklı imamlara mensubiyetten dolayı birbirimizi dışlamamak ve bağnazca bir tutum sergilemekten uzak durulmalıdır. Muhalif görüşlere ve farklı bakış açlarına saygı göstermek uyulması gereken önemli bir ilke olmalıdır.¹⁰⁹ Bu bağlamda zararlı def', hayrı celp, iyi ve faydalı olanı elde etme hususunda yardımlaşmak da önemlidir.¹¹⁰ Nitekim Kur'ân'da; "*Erdemi ve Allah'a karşı sorumluluk bilincini geliştirmede birbirinizle yardımlaşın. Kötülük ve düşmanlığı artırmada değil.*"¹¹¹ diye emredilmektedir. Yaklaşık 250 yıl önce Fransız düşünürü Voltaire'in; "Söylediklerinizin hiçbirine katılmıyorum, fakat bunları söyleme hakkınızı ölünceye kadar savunacağım" sözü de pozitif hoşgörünün en güzel örneğini göstermektedir.¹¹²

O halde birbirimizi dışlayıp ötekileştirmenin yerine toplumu bir vücudun organları gibi görmek, birbirimizin acılarını ve mutluluklarını paylaşmak, uzlaşmacı

104 H. Aydın, *Kur'ân'a Göre İnsan Psikolojisi*, s.255-256. Ayrıca bkz. Tevbe, 9/71, 74.

105 Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar (Kitle Hareketinin Anatomisi)*, çev. Erkil Günür, İstanbul: 1988, s.61; Gustave Le Bon, *Devrimin Psikolojisi*, çev. Ayten Gündoğdu, İstanbul: 2011, s. 50.

106 Le Bon, *Devrimin psikolojisi*, s. 50.

107 el-Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, IV, 17.

108 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: 2008, s.245-246; Yümni Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul: 2004, s.104-105; Günay, *Din Sosyolojisi*, s.325-326, 350; a.mlf., "Din ve Toplumsal Farklılaşma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982), s.80; a.mlf., "Din ve Sosyal Bütünleşme", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), s.10; Başoğlu, "Tefrika", *DİA*, XL, 280; Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul: 1999, s.447.

109 Kardâvi, *es-Sahvetu'l- İslamiyye*, s.106; Muhammed Gazâlî, *Dusturu'l-Vahdeti's-Sekâfiyye Beyne'l-Müslimin*, Kahire: 1981, s.110; Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, s.103.

110 Ebû Zehra, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, s.235.

111 Mâide, 5/2.

112 Nevzat Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, İstanbul: 2012, s.242; Hasan Basri Memduhoğlu, *Ulusal, Küresel ve Örgütsel Bağlamda Farklılıkları Yönetme*, Ankara: 2008, s.16.

ve hoşgörülü bir tavır sergilemek, yardımlaşma ve dayanışma içinde olmak birlik ve beraberliği pekiştiren çok önemli faktörlerdendir.

2. 6. Çoklukta Birlik

Kur'an'da her toplum için farklı bir sistem ve hayat tarzının belirlendiği,¹¹³ farklılıkların devam edebilmesi için insanlığın tek ümmet yapılmadığı,¹¹⁴ her kesin yöneleceği bir yönün oluşu¹¹⁵ gibi ayetler çoğulculuk (pluralizm) diye de tanımlanan; farklı etnik ve kültürel grupların bir arada sorunsuz bir şekilde yaşayabileceğini¹¹⁶ gösteren önemli bir kanıttır.

Yüce Allah'ın Kur'an'da peygamberler için: *"Onların bazısını bazısından üstün kıldık. İçlerinden kimisiyle Allah konuştu, kimisini de derecelere daha yükseklere çıkardı."*¹¹⁷ şeklindeki buyruğu; ayetin kontekstinden de anlaşıldığı kadarıyla bunun peygamberlerden her birine farklı mucizeler ve meziyetler verildiği anlamında¹¹⁸ genel bir ifade olduğu, yoksa daha üstün olanı belirlemeye yönelik bir vurgu olmadığı ortadadır.¹¹⁹ Yine, *"O'nun elçilerinden hiç biri arasında ayırım yapmayız"*¹²⁰ ayetiyle *"Peygamberleri birbirlerinden üstün tutmayın"*¹²¹ *"Beni Musa'ya (a.s) üstün tutmayın"*¹²² *"Hiç kimsenin ben Yunus b. Mettâdan hayırlıyım demesi / beni Yunus b. Mettâdan hayırlı görmesi uygun değildir"*¹²³ gibi hadisler de bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Her peygamber için farklı bir sistem ve farklı hayat tarzının belirlendiğini bildiren ayet de¹²⁴ dinin değişen toplumsal boyutunu ifade etmekle birlikte,¹²⁵ bir peygamberin ümmetinin, başka bir peygamberin getirmiş olduğu hukuk sisteminden sorumlu olmadığını gösterir.¹²⁶ Nitekim Kur'an, Tevrat'aki bazı perhiz kurallarını iptal etmiştir. Kudüs yerine, Mekke'deki Kabe'ye yönelerek namaz kılmayı ikame etmiştir.¹²⁷

Kur'an'da her toplum için farklı bir sistem ve farklı bir hayat tarzının belirlendiği şeklinde ifade edilen ayet¹²⁸ baz alındığında kanunlardaki farklılık "şeriat",

113 Bkz. Maide, 5/48.

114 Bkz. Yunus, 11/118.

115 Bkz. Bakara, 2/148.

116 Bkz. Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: 2003, s.185-186.

117 Bakara, 2/253.

118 et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, II, 126; Süleyman Ateş, *Çağdaş Kur'an Tefsiri*, İstanbul: 1989, I, 439.

119 İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Veciz*, I, 338.

120 Bkz. Bakara, 2/285.

121 Buhârî, "Enbiyâ", 60 (IV, 133).

122 Müslim, "Fedâil", 4/2373 (II, 113-114).

123 Buhârî, "Enbiyâ", 60 (IV, 125, 132-133); Zeynuddin Ahmed b. Abdullatif ez-Zebidi, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim, Kamil Miras, Ankara: 1986, IX, 150-151.

124 Bkz. Maide, 5/48.

125 Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s.198.

126 er-Râzî, *Mefâtilu'l-Ğayb*, XII, 12; Derveze, *et-Tefsirü'l-Hadîs*, VII, 116.

127 Esed, *Kur'an Mesajı*, s.108-109, dn.73. Ayrıca bkz. Bakara, 2/144-145, 149-150; Al-i İmrân, 3/93, 96-97; En'am, 6/146. Ayrıca bkz. Levililer, 7/23.

128 Bkz. Maide, 5/48.

hayat tarzındaki farklılık da “minhâc” kelimesiyle ifade edilebilir.¹²⁹ Farklı şeriat sahibi insanlar dinde nasıl birlik içinde olabilir sorusuna ise şöyle cevap verilebilir: Dinden maksat Allah'ın zat ve sıfatlarını bilmek gibi ihtilaf olmayan kısımlardır. Şeriat denilen yasalara gelince, bunlar zamana, zemine ve koşullara göre değişiklikler gösterdiği için bunlardaki ihtilaf dinde olumsuz manada bir ihtilaf sayılmaz. Tıpkı hayızlı olanla temiz olan iki kadının sorumlulukları farklı olsa da dinlerinin bir olması gibi.¹³⁰

“Çokluk içinde birlik” veya “farklılıkların / değişkenliklerin birliği” olgusuna bağlı olarak insanlar bazı farklılıklar ve değişkenlikler içinde birlikte yaşamaktadırlar.¹³¹ Kur'anda bildirildiğine göre bu türden olan toplumsal farklılaşma Allah'ın bilgisi ve iradesi dâhilinde bir hikmete bağlı olarak insanoğlunun sınanması, hayırda yarışması ve insanlığa yararlı olan sonuçlara ulaşması¹³² hedefine yöneliktir. Dolayısıyla Kur'anda sıkça vurgulanan bu çoklukta birlik, İnsanoğlunun izafi de olsa serbest irade ve seçme özgürlüğüne sahip olması, ona diğer canlılardan ayrıldığı doğru ile eğri arasında seçim yapabilme yeteneği, hayatına ahlâkî bir anlam ve manevi bir boyut kazandırma olanağı vermiştir.¹³³ Bu bilince sahip toplumlar farklılıklarıyla bir arada ve sorunsuz bir şekilde yaşamayı başarabilirler.

Tefrika ile dinin nassları üzerinde düşünme ve onları anlamak için çaba gösterme sonucunda ortaya çıkması doğal olan farklı hüküm ve ictehadları birbirine karıştırmamak gerekir.¹³⁴ Çünkü tefrika Kur'an ve sünnete her zaman menfi anlamda kullanılıp yerilmişken, ihtilafın bir de müsbet boyutu olmuştur.¹³⁵ Bu açıdan dinin ve kitabın anlaşılması hususundaki ihtilaf caiz görülmüştür. Zira bu toplumu fırkacılığa ve fırkalaşmaya sürüklemeyiz. Aksine daha güçlü ve kuvvetli olmaya götürür, kişinin dini anlamaya yönelik ilmi ve ameli yönünü motive eder.¹³⁶ İctihad meşru olduğuna göre, farklı düşünmek doğal olup, kaçınılmaz bir realitedir. Çünkü her insanın aklı, anlayışı ve yetenekleri aynı düzeyde değildir. Tek bir ailenin bireyleri bile aynı konuda farklı anlayışlara sahip olabilirler.¹³⁷ Nitekim Hz. Peygamber (sav); “*Hakim ictehad eder, hükmünde isabet ederse iki sevap, etmezse bir sevap kazanır*”¹³⁸ sözüyle bu gerçeği vurgulamıştır. Dinin furuat dediğimiz

129 Atalay, *Birlikte Yaşama*, s.118.

130 er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, 104-105; Esed, *Kur'an Mesajı*, s.200-201, dn.66; Ateş, *Çağdaş Kur'an Tefsiri*, VIII, 178.

131 Memduhoğlu, *Farklılıkları Yönetme*, (Ali Balcı'nın Önsözü), s.VI.

132 Bkz. Hûd, 11/118-119; Mâide, 5/48; Bakara, 2/148.

133 Esed, *Kur'an Mesajı*, s.451, dn.150; s.200-201, dn.66.

134 Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, V, 216-217.

135 Kubat, *İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri*, s.33.

136 İmrân Semih Nezzâl, *Şer'iyyetu'l-İhtilâf Beyne'l-Müslimîn*, Dimaşk: 2004, s.39, 42.

137 el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, IV, 18-19.

138 Ebu Muhammed Ali b. Ahmed Ibn Hazm el-Endelusi, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Mısır: t.y., I, 70; el-Beydavi, *Envâru't-Tenzil*, II, 35-36; V, 52; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, I, 200; Kardâvî, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.51, 57; Yasir Hüseyin Burhâmî, *Fıkhü'l-Hilâf Beyne'l-Müslimîn*, Kahire: 2000, s.21; Gazâlî, *Düsturu'l-Vahdeti's-Sekâfiyye*, s.66; Muhammed el-Abede-Tarık Abdulhalim, *Mukaddime fi Esbabî İhtilafî'l-Müslimîn ve Teferrukihim*, Kuveyt: 1986, s.61.

kısımlarında değil de usul kısmında bölünüp parçalanma ise yasaklanmış ve bir felaket, küfür ve sapkınlık olarak görülmüştür.¹³⁹

Hakkında kesin bir nass olmayan, fer'i meselelerde ihtilaf rahmet, kolaylık ve geniştir.¹⁴⁰ Çünkü her insanın anlayışı ve anlama kapasitesi farklıdır. Bu da zamana, zemine ve koşullara göre, farklı görüşleri ve farklı düşünmeyi beraberinde getirir.¹⁴¹ Bu alanda her fakih kendi üslubuna, ekolüne ve tarzına uygun bir yönelişte olur. Kimi nassın zahirine, kimi ruhuna ve anlamına dayanır. Kimi sert ve toleranssız olur, kimi de ruhsata dayanarak daha hoşgörülü olabilir.¹⁴² Birisi kıyasa yönelirken, diğeri istihšana, bir diğeri istislahaya, başka biri ise örfeye, beraat-ı asliyeye v.s. yönelir.¹⁴³ Ebu Hanife, verdiği fikhî hükümlerini ve icthadlarını kayda geçiren öğrencisi Ebu Yusuf'a, "Benim sözlerimi mi yazıyorsun? Oysa ben bu güne göre düşünüyorum. Belki yarın farklı düşünebilirim" uyarısını yapmıştır.¹⁴⁴ İmam Şâfiî'nin ilim ve fikir hayatı Mısır ve Mısır öncesi olmak üzere ikiye ayrılır. Onun Mısır dönemindeki görüşleri Mezheb-i Cedid (yeni mezheb), Mısır öncesi görüşleri ise Mezheb-i Kadîm (eski mezheb) diye anılır.¹⁴⁵ Bu da icthad ve fikirlerin zaman ve koşullara göre değişebileceği gerçeğini gösterir. Ancak ümmeti fesada götüren, birlik ve bütünlüğü bozmaya yönelik olan dinin özündeki ihtilaflar kitap ve sünnette yerilmiş ve sakıncalı görülmüştür.¹⁴⁶ Bu yüzden İbn Mes'ud, "İhtilaf şeridir," İmam es-Sübki (ö. 771 / 1369); "Rahmet ihtilafın olmamasını gerektirir,"¹⁴⁷ demişlerdir. Dolayısıyla temel esaslarda birlik ve bütünlüğün sağlanması hayati bir önem taşıırken, detay olarak kabul edilen fer'i meselelerde ve farklı düşünceler ve alternatifler toplumsal gelişme ve ilerlemenin sağlanması için bir zorunluluktur.

2. 7. İnanç ve Düşünce Hürriyeti

Genelde güçlü ve karakterli insanlar özgürlüğün bağrından çıkarlar. Baskı ise insanı yıkıma ve yok oluşa götürür.¹⁴⁸ Sosyal örgüt ve grupçu mantıkta birey her yönüyle davranış özgürlüğüne sahip değildir. Her örgütün kendi koşulları içinde bireyin davranışlarını sınırlayan örgütsel ve biçimsel yasaları, gelenek ve alışkanlıkları vardır. Ancak bireyin sahip olduğu statü, yüklediği rol, taşıdığı kişilik ölçüsünde zaman zaman örgütsel kalıpları etkilemesi ve bazen bu kalıpları aşması

139 el-Beydâvî, *Envârü'l-Tenzil*, II, 35; el-Alvânî, *Edebu'l-İhtilâf*, s.30; Kardâvî, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.52, 55, 57.

140 eş-Şâtibî, *el-İ'tisâm*, I, 94; Kardâvî, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.49, 50, 52, 54, 57; el-Alvânî, *Edebu'l-İhtilâf*, s.31.

141 Zuhaylî, *et-Teşîru'l-Müîn*, II, 356; Burhâmî, *Fıkhu'l-Hilâf*, s.27.

142 Kardâvî, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.107.

143 Kardâvî, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.50.

144 Ebû Zekerîyya Yahya İbn Muîn, *Tarihü İbn Muîn (Rivayetu'd-Devri)*, thk. Abdullah Ahmed Hasen, Beyrut: t.y., VI, 361 (2461 no'lu Rivayet); Hamdi Kalyoncu, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, İstanbul: 2006, s.132.

145 Bilal Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, XXXVIII, 224; İbrahim Kâfi Dönmez, "Mezhep", *İslam İnanç, İbadet ve Günlük Yaşamış Ansiklopedisi*, ilmi müş. ve red. İ. Kâfi Dönmez, İstanbul: 1997, III, 238.

146 Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, V, 241; Muhammed b. Muhammed el-İmadî Ebu's-Suud, *İrşâdu Aklîs-Selîm İla Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut: t.y., II, 68; Burhâmî, *Fıkhu'l-Hilâf*, s.36; el-Alvânî, *Edebu'l-İhtilâf*, s.30.

147 Ebû Davud, "Menâsik", 11/1960 (s.225-226); Burhâmî, *Fıkhu'l-Hilâf*, s.36; el-Alvânî, *Edebu'l-İhtilâf*, s.30.

148 Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Kâmuran Şipal, İstanbul: 2004, s.36.

söz konusu olabilir.¹⁴⁹ Dolayısıyla grup bağınazlığının önlenmesinde en önemli faktörlerden biri, düşünce ve inanç özgürlüğüdür. Dinde zorlamanın olmaması,¹⁵⁰ peygamberlerin sadece birer tebliğci oldukları, bekçi, zorba ve vekil olmadıkları,¹⁵¹ İslam'da ruhbanlık sınıfının olmaması, Allah ile kulunun arasına hiçbir vasitanın girememesi,¹⁵² hiç kimsenin başkasının inancı üzerinde otorite kurma yetkisine sahip olmadığını gösterir.¹⁵³ Nitekim Yüce Allah'ın Hz. Muhammed (sav)'i; "Rabbin dileyeydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi. O halde insanları inansın diye zorlayacak mısın?"¹⁵⁴ şeklinde uyarması, mü'min kullarına kendi düşünce ve inançlarını paylaşmayanlarla en güzel şekilde konuşmalarını öğütlemesi¹⁵⁵ düşünce ve inanç özgürlüğünün esas olduğunu gösterir.

Özgürlük ve özerklik insan doğasının vazgeçilmez bir ihtiyacı sayıldığından, sert diktatörlüklerde belli grupların veya azınlık bir grubun kalabalıkların hayatını düzene koymaya çalıştıkları yerlerde insanlar mutlu ve huzurlu olamaz. Toplumdaki yaşam tarzı insanların psikolojik ve biyolojik özelliklerine ve ihtiyaçlarına ne kadar uygun olursa o toplumda insanların ruh sağlığı, başarısı huzur ve mutluluğu o kadar iyi olur.¹⁵⁶

Abbasilerin ilk döneminde iktidarla uyumlu olan Mutezile, bunu fırsat bilerek ve siyasi gücü de kullanarak kendi görüşlerini herkese zorla kabul ettirme ve kendi düşünce okullarını devletin resmi mezhebi yapmaya çaba göstermiştir. Buna karşın dört mezhebin imamlarının hiçbiri devletten görev almayı kendileri için uygun görmemişlerdir. Ebu Hanife baş kadılığı, İmam Malik ise kendi mezhebinin devletin resmi mezhebi olmasını kabul etmemişlerdir.¹⁵⁷ Onların fikir ve anlayışlarının asırlardır nesilden nesle aktararak varlıklarını devam ettirmelerine karşılık, sırtını o güne iktidara dayayan mu'tezile kısa zamanda yok oluşa ve tarih sahnesinden silinmeye mahkûm olmuştur. Nitekim Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur, İmam-ı Malik'in meşhur kitabı el-Muvatta'nın devletin yasa kitabı olması, diğer bütün görüş ve icihadların yürürlükten kaldırılıp, bütün insanların bu kitaba uymalarının zorunlu kılınması teklifine, İmam Malik şöyle cevap vermiştir: "Ey Emire'l-Mü'minin! Böyle yapma. Çünkü bundan önce de görüşler duyulan hadisler ve rivayetler vardır. Herkes yetiştiği dönemdekileri duymuş ve almıştır. Onun için insanları tercihlerinde özgür bırakmak gerekir."¹⁵⁸

149 Zeyyat Sabuncuoğlu-Melek Tüz, *Örgütsel Psikoloji*, İstanbul: 1998, s.2.

150 Bkz. Bakara, 2/256.

151 Bkz. Mâide, 5/92; En'âm, 6/107; Ankebût, 29/18; Ğâşiye, 88/22.

152 Bkz. Kâf, 50/16

153 Hayati Hökekleli, "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", *DİB İlmî Dergi*, 3 (1984), s.33.

154 Yûnus, 10/99.

155 Bkz. İsrâ, 17/53; er-Râzi, *Mefâtihu'l-Ġayb*, XX, 228; Esed, *Kur'an Mesajı*, s.569.

156 Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul: 1994, s.274.

157 Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, Konya: 1981, s.59; Recep Şentürk, *Açık Medeniyet*, İstanbul: 2010, s.56-57.

158 ed-Dihlevî, *el-İnsâf*, s.38; Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslam*, Beyrut: 2004, I, 165; Kardâvi, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.59; el-Alvânî, *Edebu'l-İhtilâf*, s.117-118; Burhâmî, *Fıkhu'l-Hilâf*, s.28; Gazâlî, *Dusturu'l-Vahdeti's-Sekâfiyye*, s.67.

Bütün Müslümanlar, herhangi bir mezhebe mensup olmadan da, o mezhebin bazı görüşlerini benimsemiş ve o mezhebin fakihinden istifade etme hakkına sahiptirler. Örneğin bir Sünnî, fikhın fer'i meselelerinde Şii, Zeydî olmadan da, İmam Zeyd'in bazı görüşlerini alabilir. İmam Cafer'den sahih olarak gelmiş olan bazı nakillere uyabilir. Bunun için İmamiyye'den ya da İsnâaşeriyye'den olmasına gerek yoktur.¹⁵⁹ Nitekim kesin olmamakla birlikte Sünnî dünyada da büyük önem verilmiş Süfyan b. Uyeyne ve Süfyan es-Sevrî, İbrahim en-Nehâî gibi ünlü âlim ve muhaddislerin Şîâ / Zeydiyye mezhebine mensup olduklarına dair rivayetler vardır.¹⁶⁰ Yine Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir sayılan Mukatıl b. Süleyman (ö. 150 / 767)'ın, Zeydiyye,¹⁶¹ Mürcie hatta Müşebbihe'eden olduğuna dair kaynaklarımızda malumat vardır.¹⁶² İbn Nedim (ö. 385 / 995), siyer, meğâzi, tabakât ve tarih gibi sahalarda pek çok eserler veren Vakidî'nin (ö. 207 / 822) takiyye yapan mutedil bir şii olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³ Laoust (ö. 1983), Farabî'nin (ö. 950) son senelerini Halep'te Seyfuddevle'nin (ö. 967) Şii çevresinde geçirdiğinden,¹⁶⁴ Corbin ise, Farabî'nin Şii oluşundan, buna bağlı olarak onun nübuvvet, imamet ve velayet ile ilgili görüşlerinin Şia'nın nübuvvet öğretisiyle paralellik gösterdiğinden söz eder. Onun Medine-i Fazılâda dile getirdikleri, Şianın mead öğretisindeki (eschatologie) kıyamete yakın gaip imamın zuhuru ve yeryüzündeki adaleti, düzeni sağlaması anlayışına tekabül eder. İbn Sina'nın (ö. 1037) babası ve erkek kardeşinin İsmailî oldukları, kendisinin de onlara katılması için uğraştıklarını bizzat hayat hikâyesinde belirttiği ifade edilir. O İsmailî topluluğa katılmayı reddetmiş olsa bile Hemedan ve Isfahan hükümdarlarıncı gördüğü iyi kabulden onun en azından on iki imam şiiğine mensup olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁵

Sonuç olarak "Dinlerini param parça edip de fırka fırka olanlar var ya, senin onlarla hiçbir alakan yoktur"¹⁶⁶ ayetinde görüldüğü gibi Kur'ân, düşünce farklılıklarının inanç farklılığına dönüşmesini kınar. Zira kişisel düşünceleri tartışılmaz mutlak belirleyici ve bağlayıcı hale getirmek, zamanla bunların vahyin önüne geçmesi tehlikesini taşır. Aynı şekilde tarihsel süreçte özgür ortamlar inanç ve düşünce özgürlüğünün olduğu koşullar, İslam dinin en rahat kabul edildiği ve yayıldığı dönemler olmuştur. Bu yüzden Hz. Peygamber (sav) de birçok maddesi Müslü-

159 ed-Dihlevî, *el-İnsâf*, s.101; Ebû Zehra, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, s.278.

160 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk. Servet Akkaşe, Kahire: 1969, s.624; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: t.y., s.254; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.169-170, 229.

161 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.253-254; Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, İstanbul: 2010, s.107-108.

162 İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1976), s.2, 4.

163 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.144-145; Mehmet Salih Arı, *İlk Üç Halife*, İstanbul: 2011, s.19-20.

164 Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, s.172.

165 Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul: 1986, s.160, 164-165, 171.

166 En'âm, 6/159.

manların aleyhine olduğu halde sırf bu barış ortamının sağlanması için Hudeybiye barış anlaşmasını kabul etmiştir.

2. 8. Geçmiş Toplumların Düştüğü Hataya Düşmemek

Kur'an dinlerini parçalayıp bölük bölük olan müşrikler ve geçmiş vahyin mensupları olan Yahudi ve Hıristiyanlar gibi olmamamızı öğütlemekte ve bizi bu hususta da uyarmaktadır.¹⁶⁷ Çünkü başlangıçta Hz. İbrahim'in tevhid esasına dayalı Hanif dinine bağlı olan Araplar, Amr b. Luhayy'ın putları getirmesiyle dinlerini değiştirdiler.¹⁶⁸ Onlardan kimi putlara, kimi meleklerle tapmaya başladılar.¹⁶⁹ Bunun sonucunda Arap kabileleri birbirlerini acımasızca öldüren düşman kamplara bölündüler.¹⁷⁰ Yahudi ve Hıristiyanlar da birbirleriyle şiddetli çatışmalara girdiler ve hatta kendi içlerinde de çok sayıda parçalanma ve bölünmelere maruz kaldılar.¹⁷¹ Bu yüzden Allah Ümmet-i Muhammed (sav)'i kendilerinden önceki toplumlardan farklı olarak bütün peygamberleri ve kutsal kitapları tasdik etmeye yöneltti. Çünkü önceki milletler birbirlerini yalanlıyorlardı.¹⁷² Yahudiler ve Hıristiyanlar kendi aralarında şiddetli ihtilaflar yaşadılar. Bunun sonucunda çok sayıda fırkalara ayrılıp parçalandılar ve şiddetli savaşlara maruz kaldılar. Aynı sıkıntı ve acılar Müslümanlar arasında da yaşanmış ve yaşanmaktadır.¹⁷³

İslam ümmetinde yaşanmış bazı ayrılıkların benzerleri daha önce Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da yaşanmıştır. Tevrat'da da bazı müteşâbih unsurlar söz konusu olduğu için Örneğin teşbih, nesh, cebr, kader ve ric'at gibi meselelerin caiz olup olmaması Yahudiler arasında da tartışılmıştır. Onlardaki Rabbâniler, İslam dünyasında görülen Mu'tezilî harekete, Kurrâ ise Cebriyye ve Müşebbihe'ye benzemektedirler.¹⁷⁴ Yine Tevrat'ı felsefecilerin mantığına göre tefsir eden "Efruşim" adındaki Yahudi bir fırkanın kader ve bütün fiillerin Allah tarafından yaratılmadığı gibi görüşleriyle mu'tezilî fikirler arasında büyük bir benzerlik görülmektedir.¹⁷⁵ Hıristiyanlıkta da "hür irade" görüşünü savunan mezhepler olduğu gibi, "cebr" görüşünü savunan mezhepler de olmuştur. Nitekim onlardan Nasturiler hür irade görüşünü, Yakubiler de cebr görüşünü savunmuşlardır. Bu da farklı anlayış

167 Bkz. Rûm, 30/31-32; Şûrâ, 42/13, 14; Âl-i 'İmrân, 3/103, 105; Esed, *Kur'an Mesajı*, s.110, dn.80.

168 et-Tabersî, *Mecmau'l-Beyân*, V, 130; Ebu's-Suûd, *Tefsir*, IV, 132; Ebû Tayyib Lütfullah el-Kanvecî, *Fethu'l-Beyân fî Mekasidi'l-Kur'an*, Beyrut: 1996, I, 327; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, XVII, 143; Muhammed Abdüh-Reşid Ruza, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsiru'l-Menâr)*, Mısır: 1947, XI, 328; Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-Münîr*, VI, 143. Ayrıca bkz. Rûm, 30/30.

169 Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, thk. Abdurrahman Umeyra, y.y., 1994, II, 256.

170 Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, I, 248.

171 Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadîs*, V, 283; Nebil Halil Ebû Haltem, *el-Firaku'l-İslamiyye Fikren ve Şi'ren*, Beyrut: 1990, s.37; Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s.17.

172 el-Kanvecî, *Fethu'l-Beyân*, I, 328. Ayrıca bkz. Bakara, 2/136, 285; Âl-i 'İmrân, 3/84.

173 Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-Münîr*, II, 8.

174 Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebubekir Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehnâ, Ali Hasan Faûr, Beyrut: 1993, I, 252.

175 Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul: 1983, s.155-156; Abdülbaki Güneş, *Akli Tefsir Hareketi*, Van: 2003, s.103.

ve düşünceler paralelinde oluşup gelişen fırkacılık olgusuyla geçmiş inançlar ve kültürler arasındaki etkileşimi göstermektedir.¹⁷⁶

Farklı inanç esaslarını benimseme, kilisenin otoritesini kabul etmeme ve organize edici büyük birlikten ayrılma, itizâlî gruplar gibi nitelikler Hıristiyan mezheplerinin de tanımlayıcı özelliklerinden sayılır.¹⁷⁷ Bununla birlikte Hıristiyanlar, Müslümanlarla olan tartışmalarında kendi inanç ve öğretilerini savunmak için felsefeden yardım aldılar. Zaten onların din adamlarının çoğu felsefeciydi. İskenderiye din ve felsefenin iç içe olduğu bir yerd. Farklı görüşlere sahip felsefi - dinî mezhep ve grupların oluşmasına elverişli bir ortamdı.¹⁷⁸ İlk asırda İskenderiye'deki Hıristiyanların içinde "Yeni Eflatunculuk" diye bilinen bir akım gelişti. Bu akımın, Müslüman felsefeci ve kalamcılar, özellikle Mu'tezile ve Mutasavvıflar üzerinde büyük etkisi oldu.¹⁷⁹ Örneğin İslam dünyasında kader konusunda ilk konuşan Ma'bed el-Cühenî'nin bu görüşünü bir Hıristiyan'dan aldığı söylenir.¹⁸⁰ Hıristiyan fırkalarından biri sayılan Nestûrîler arasında teşbih fikrini reddedip Kaderiye fırkası gibi hayır ve şerri kula dayandıran bir grup olmuştur.¹⁸¹ Ma'bed'in kaderi inkâr hususundaki görüşü Abdullah b. Ömer'e ulaştınca Abdullah b. Ömer ondan uzak durup, teberri etti. Hasan-ı Basrî onu sapkın ve insanları saptıran olarak ilân etti. Bunun üzerine Selef Kaderiye'yi kınamaya ve onlardan sakındırmaya başladı.¹⁸²

Ca'ferîlik ve İsnâ Aşeriyye mezhepleri de bazı noktalarda Yeni Eflatunculuktan etkilenip, onların fikirlerini garip bir şekilde kendi mezheplerine uyarladılar.¹⁸³ Çağdaş bazı araştırmacılara göre Bâtınıyye'nin kaynağı Yeni Eflatunculuk, Yeni Pisagorculuk gibi Gnostik felsefi akımlardır. İlk defa Yahudi filozof Philon bu felsefi görüşlerden faydalanarak batınî te'vili Tevrat'a uygulamış, daha sonra bu metod Bâtınıyye ile irtibatlı olan İsmailiyye'nin önemli kaynaklarından "İhvânû's-Safâ" risalelerinde aynen taklit edilmiştir.¹⁸⁴

Kur'ân'da geçmiş toplumları anlatan kıssalara bu kadar fazla yer verilmesinin önemli bir hikmeti de onlardan ders çıkarmak, geçmiş toplumların yaptıkları doğrulara sahip çıkmak, işlemiş oldukları hatalardan da ders çıkarıp benzer yanlışlara düşmemek şeklinde insanları bilinçlendirmeye yöneliktir. O halde Müslümanlar arasındaki hoşgörüden yoksun, bu türden aşırı saldırgan tutum ve anlayışlardan

176 Bkz. Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.66-70.

177 Gustav Mensching, *Dini Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın, Konya: 1994, s.196; Wach, *Din Sosyolojisi*, s.248-249; Wilson, *Dini Mezhepler*, s.24.

178 Emin, *Fecru'l-İslam*, Beyrut: 1969, s.126.

179 Emin, *Fecru'l-İslam*, s.128.

180 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s.484, 625; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s.138-139; el-Feyyûmî, *el-Firaku'l-İslamiyye*, s.240; Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.68.

181 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 270.

182 Abdulkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: 2008, s.18; Takiyuddin Makrizî, *el-Hittat ve'l-Âsâr*, Kahire: 1987, II, 356; İzmîrli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara: 1981, s.81.

183 Ebû Haltem, *el-Firaku'l-İslamiyye*, s.33; Emin, *Fecru'l-İslam*, s.272.

184 Avni İlhan, "Bâtınıyye", *DİA*, V, 191.

uzak durmanın ve bunlardan kurtulmanın yolunun sağlam bir inanç ve bunun doğal bir sonucu olan sağlam bir bilinç ve karaktere sahip olmaya bağlı olduğu söylenebilir.

2. 9. Tek İsim (İslam/Müslüman İsmi) Etrafında Toplanmak

Kur'ân'da "Müslim" ve "İslam" ifadeleri kendini Allah'a teslim eden, tevhide yönelmiş, onun mesajlarını şeksiz ve şüphesiz kabul eden ve doğrulayan herkes için kullanılır. Hz. İbrahim bu inancın öncüsü ve Prototipi olarak tanıtıldığı için sadece Hz. Muhammed'in soyca atası olarak değil bütün muvahhidlerin de manevi atası olarak nitelendirilir.¹⁸⁵ Nitekim Müfessir et-Taberî'ye göre ilk zamanlar Hz. İbrahim'in getirmiş olduğu Hanif dini vardı. Daha sonra Yahudi ve Hıristiyanlar fırkalaşarak Yahudiler, Yahudi ismini, Hıristiyanlar da Hıristiyan ismini aldılar. Hatta bununla da kalmayarak kendi aralarında bile değişik fırkalara bölündüler.¹⁸⁶ Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 860 / 1456)'ye göre de Yahudi ve Hıristiyanlar Müslüman'dılar ve daha önce bu isimle isimlendirilmişlerdi. Hz. İsa kendisine inananları Müslüman olarak isimlendirince, Yahudiler kıskançlıklarından dolayı bu ismi onlarla paylaşmadılar. Hemen o ismi değiştirerek kendilerine Yahudi ismini verdiler. Hıristiyanlar da kıskançlıklarından dolayı bu ismi değiştirdiler. Pavlos onların ismini Nasara olarak değiştirdi.¹⁸⁷ Dolayısıyla her iki topluluk da bu tutumlarıyla İslam'dan çıktılar. Kibir ve şirk hastalığı onlarda birbiriyle ters orantılı olarak gelişti. Yahudilerde şirk koşmaya karşı kibir, hıristiyanlarda ise kibre karşı şirk daha baskın geldi.¹⁸⁸ Bu bağlamda Hz. İbrahim'in Yahudi ve Hıristiyan olduğunu tartışanlara Kur'ân; *"Ey geçmiş vahyin izleyicileri! Tevrat ve İncil'in kendisinden (uzun zaman) sonra vahyedildiğini gördüğünüz halde İbrahim hakkında neden tartışıyorsunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?"*..... *"İbrahim ne bir "Yahudi" ne de bir "Hıristiyan" idi. Ama kendini Allah'a teslim ederek her türlü batıldan yüz çevirmiş biriydi ve O'ndan başka bir şeye ilâhlık yakıştıranlardan değildi."*¹⁸⁹ gerçeğine dikkat çekerek, Müslüman'ları hakka yönlendirmiş ve onlara doğru bir bakış açısı kazandırmıştır.¹⁹⁰ Bu ayette de vurgulandığı gibi Tevrat ve İncil'in Hz. İbrahim'den uzun zaman sonra vahyedildiği, Yahudi ve Hıristiyan isimlendirmesinin ise bundan da sonra olduğu, dolayısıyla mantıksal olarak bu isimlendirmenin Hz. İbrahim'le bir ilişkisi olamayacağı sonucu çıkarılabilir.

O halde bir Müslüman için Şii, Sünnî ve benzeri tarzda ikinci bir etiket zorunlu değildir.¹⁹¹ Çünkü Kur'ân'da Allah'ın geçmişteki ve şu andaki tüm inananla-

185 Bkz. Hacc, 22/78; Esed, *Kur'ân Mesajı*, s.687, dn.93-94; Fazlur' -Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgöç, Ankara: 2007, s.239.

186 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 268.

187 es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 253.

188 İbn Teymiyye, *Mecmûatu'l-Fetevâ*, VII, 379.

189 Âl-i 'İmrân, 3/65, 67.

190 eş-Şâtibi, *el-İ'tisâm*, II, 393.

191 Kutlu, *İslami Akımlar*, s.53.

rı Allah'a teslim olmuş Müslümanlar olarak isimlendirdiği haber verilmektedir.¹⁹² Buna bağlı olarak İslam, ilk peygambere verilen ilâhî mesajla başlayıp son peygamberle nihai formuna kavuşmuş ebedi dindir.¹⁹³ O halde tıpkı Yahudi ve Hıristiyanların yaptığı gibi Allah'ın verdiği ismi beğenmeyip, başka isimler aramaya kalkışmak doğru bir hareket olmayıp gereksiz bir iştir.

İslam tarihinde birçok mezhep ve fırka adları, muhalifleri tarafından muarızlarını umutsuzluğa düşürmek ve onları küçümsemek için konulmuş takma adlardır.¹⁹⁴ Hz. Muhammed (sav)'in vefatından sonra çıkan ihtilaflar sonucunda oluşan bu fırkalar ve hiziplere rağmen Kur'an tüm inananlara Müslüman ismi vererek, onları İslam sancağı altında toplamakta ve onlara bir sosyal kimlik kazandırmaktadır.¹⁹⁵ Çünkü bir dini hareketi ayakta tutacak, geliştirecek ve bölünüp parçalanmadan kurtaracak olan önemli unsurlardan biri de olumlu bir sosyal kimliğe sahip olmaktır. Kible'nin Kudüs'ten Mescid-i Haram'a çevrilmesi,¹⁹⁶ Yahudi ve Hıristiyanlara benzememe hususuna yapılan uyarılar,¹⁹⁷ onlardan farklı yöntem geliştirme arayışları hep Müslüman kimliğini asimile etmeye yönelik dış faktörlere karşı bir direnç sağlamıştır.¹⁹⁸ Dolayısıyla her Müslüman'a düşen bu sosyal kimliğine sahip çıkmak ve bu kimliği koruyacak olan sembollere sıkı sıkıya bağlı kalmak, toplumu bölünme ve parçalamaya götüren bir takım isimler ve adlandırmalardan kaçınmaktır.

2. 10. Empati Yapmak

Günümüzde psikiyatri ve psikoloji alanında adından sıkça söz edilen empati kavramı,¹⁹⁹ bireysel öğrenme stratejisiyle çok yakından ilgili olan ve kendini başkasının yerine koyup, olaylara onun gözüyle bakmaktır.²⁰⁰ Meslek yaşamı boyunca empatiyi çeşitli şekillerde tanımlayan Rogers'in 70'li yıllarda ulaştığı empati anlayışı, üzerinde uzlaşılacak bir tanıma dönüşmüştür. Bu tanım ana çizgileriyle şöyledir: "Bir kişinin kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, o kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecine "empati" adı verilir". Üstün Dökmen'e göre bu tanımdan; empatinin karşımızdaki kişinin ne düşündüğünü anlama dediğimiz bilişsel ve onun hissettiklerinin aynısını hissetmemiz olan duygusal iki temel bileşeni olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁰¹

192 Bkz. Hac, 22/78.

193 Orhan Atalay, "Dini Çoğulculuk: Tarihsel Gelişimi ve Kutsal Metinlerdeki Sınırları", *EKEV Akademi Dergisi*, 17 (2003), s.23; a.mlf., *Birlikte Yaşama*, s.190, 359.

194 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.5.

195 Rıdvan Seyyid, *İslam'da Cemaatler Kavramı*, çev. Mehmet Can, İstanbul: 1991, s.9. Ayrıca bkz. Hac, 22/78.

196 Bkz. Bakara, 2/144, 149-150.

197 Bkz. ez-Zebîdî, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, XII, 111-112.

198 Asım Yapıcı, *Din, Kimlik ve Önyargı (Biz ve Onlar)*, Adana: 2004, s.110-111.

199 Üstün Dökmen, *Empati*, İstanbul: 2013, s.156.

200 Memduhoğlu, *Farklılıkları Yönetme*, s.90.

201 Dökmen, *Empati*, s.157-158.

İnsan “narsist / ben-sever” bir tabiata sahiptir. Ancak insanın kendisini sevmesi, başkalarını sevmemesi, empati yapmaması anlamına gelmez. Hatta kendini sevmeyen başkalarını da sevmez gerçeğinden hareketle, kendisini sevmenin bencilliğin karşıtı bir tutum olduğu söylenebilir.²⁰² Ancak Piaget (ö. 1980) tarafından ortaya atılan ben-merkezci anlayış olan ego-sentrizmle, empatik anlayış birbiriyle bağdaşmaz.²⁰³

Farklılıkların yönetiminde empati önemli bir yere ve özelliğe sahiptir. Çünkü farklı grubun üyeleri genelde problemler ve engeller karşısında sadece kendilerini ve mensubu oldukları grubu bir çözüm olarak görmektedirler.²⁰⁴ Ben ve öteki arasındaki duvarların yıkılmasında büyük etkiye sahip olan dinlerin tümünün öğretileri arasında yer alan başkalarını sevmek, yardımseverlik gibi öğütler ve “*Kendine karşı nasıl davranılmasını istiyorsan, diğerlerine karşı da öyle davran,*” şeklinde ki altın kural empatinin önemini ve gerekliliğini gözler önüne sermektedir.²⁰⁵ *Sizden biriniz kendisi için arzu ettiğini kardeşi / komşusu için de arzu etmedikçe (gerçek) imana erişemez.*²⁰⁶ anlayışının yerleşmiş olduğu bir toplumda empati olduğundan söz edilebilir. Ancak aşırı bencilliğin ve fanatizmin egemen olduğu, çekişme, çatışma ve güvensizliğin hüküm sürdüğü bir toplumda empati kurulamaz ve empatiden söz edilemez.²⁰⁷

Kur'an; “*Onların Allah'tan başka yalvarıp sığındıkları varlıklara sövmeyin ki, onlar da kin ve cehaletten dolayı Allaha sövmesinler.*”²⁰⁸ emriyle empatik davranmaya ve insandaki etki-tepki psikolojisine dikkat çekmektedir. Zira bu davranış hakarete uğrayıp duyguları incinen bu tür insanların psikolojik olarak karşısındaki en kutsal değerlerine aynı tavrı sergileme hakkını kendinde görme dürtülerini harekete geçirir ve düşmanca psikolojik bir tepki doğurur.²⁰⁹

Bir hakkı kendimiz için düşünüp başkasını bundan yoksun kılmak insanlık adına işlenmiş bir cürümdür.²¹⁰ Hakkında nass olmayan bir hususta ictihad edip kendi fikrimi ortaya koyuyorsam, başkasına da o hakkı vermem gerekir.²¹¹ İmam Şâfiî'nin; “*Görüşüm (Mezhebim) doğru olmakla birlikte hata ihtimaline sahiptir. Başkasının görüşü hatalı olmakla birlikte, doğruluk ihtimaline sahiptir*”²¹² sözü bu gerçeği çok özlü bir şekilde ifade etmektedir.

202 Hökelekli, “İnanç ve Mezhep Farklılıkları”, s.28.

203 Dökmen, *Empati*, s.163, 178.

204 Memduhoğlu, *Farklılıkları Yönetme*, s.90.

205 Ruhattin Yazoğlu, *Dini Çoğulculuk Sorunu*, İstanbul: 2007, s.88; Ali Ayten, *Empati ve Din*, İstanbul: 2010, s.20, 117.

206 Buhâri, “İman”, 1 (I, 9); İbn Mâce, “Mukaddime”, I, 26 (hadis no: 16).

207 Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, s. 232; Tarhan, *Toplum Psikolojisi*, s.109; İsmet Altınkardeş, *Dini Anlama Biçimleri ve Dünya Barışına Katkıları*, Ankara: 2007, s.106-107.

208 Enâm, 6/108.

209 Esed, *Kur'an Mesajı*, s.248, dn.92, 93.

210 Hökelekli, “İnanç ve Mezhep Farklılıkları”, s.34.

211 Kardâvî, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.107.

212 Eyyub b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-Müstalihat ve'l-Furûkul-Lügaviyye*, thk.

Aristo ve Platon insanoğlunun varlığının devamı için empatik anlayışın bir yansıması olan diğergamlık, dayanışma ve yardımlaşmanın gereği üzerinde durmuşlardır.²¹³ Adler, empati ve yardım etme davranışını insandaki üstünlük duygusuyla (*superiority*), özdeşleştirir.²¹⁴ Oysa Kur'an gerçek erdem sahiplerinin özelliklerini anlatırken; "(Onlar) kendi istekleri ne kadar çok olursa olsun, muhtaçlara, yetimlere ve esirlere yedirirler. Biz sizi yalnız Allah rızası için doyuruyoruz. Sizden ne bir karşılık, ne de bir teşekkür bekliyoruz."²¹⁵ şeklindeki söz ve davranışlarına dikkat çekerek, inananların yaptıkları yardımlardan dolayı üstünlük duygularını tatmin etmeye yönelik olan, kişiden bir teşekkür veya karşılık bekleme tavrına bürünmeyip, karşılığını sadece Allah'tan beklemelerini tavsiye eder.

Dini ibadetler de bireylerin empatik eğilime sahip olmalarında önemli bir katkıya sahiptirler. Örneğin oruç ibadeti, kişide aç ve yoksulların durumunu anlama fonksiyonuna sahiptir.²¹⁶

Empati yapılırken dikkat edilmesi gereken bir nokta da kişinin kendisini başkasının yerine koyarken o kişiye sempati duyması, onun duygu ve düşüncelerinin etkisinde çok fazla kalma riskidir. Böylesi bir durum objektifliği kaybetmeye götürür ve bütün işleri o kişinin bakış açısıyla görme gibi bir sakıncayı içerir. O halde ideal olan empatik anlayışla birlikte o kişiye sempatican olmamaktır.²¹⁷ Çünkü empati kurduğumuz kişiyle özdeşim kurmamız şart değildir, hatta özdeşim empatiyi zedeleyebilir. Empati daha çok anlama eksenlidir. İnsanlar bazen bir yakınları acı çektiğinde aynı acıyı çekerler. Örneğin eşleri doğum sancısı çeken erkekler, halk arasında "dokuz doğurmak" deyiimiyle ifade edilen benzeri bir sancıya tutulabilirler. Bu tür sancılar empati olmayıp Mc Dougall'in (1908) ifadesiyle bir sempatican acı çekmedir.²¹⁸ Dolayısıyla hak ve hukuka saygılı olmak, insanları anlamaya çalışmak, onların sorunlarına duyarsız kalmamak, onlarla yardımlaşma ve dayanışma içinde olmak ve bunları yaparken de o insanlardan her hangi bir kişisel çıkar ve karşılık beklememek empatinin bir gereğidir.

Sonuç

Sosyal yaşamın ayrılmaz bir parçası olan din toplumun birlik, dirlik ve barış içinde yaşamasını sağlayan önemli prensipler getirmiş ve bunların önemsenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Toplumun bu husustaki başarısını yakalaması da ancak bu ilke ve prensipler hususunda yeterli bir bilince sahip olmaya, onları içselleş-

Adnan Derviş, Muammed el-Misri, Beyrut: 1995, s.868; Kardâvi, *es-Sahvetu'l-İslamiyye*, s.107; Özen, "İhtilaf", *DİA*, XXI, 566.

213 Ayten, *Empati ve Din*, s.16.

214 Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, s.184; Ayten, *Empati ve Din*, s.44.

215 İnsan, 76/9.

216 Ayten, *Empati ve Din*, s.119-120.

217 Baymur, *Genel Psikoloji*, s.281; Dökmen, *Empati*, s.158.

218 Dökmen, *Empati*, s.162.

tirmeye ve teoriden pratik hayata aktarmaya bağlıdır. Çünkü fırkacılık genelde inanç, eğitim ve bilinç düzeyinin yeterince yüksek olmadığı dönemlerde olmuştur. Bu bilinç düzeyinin düşüklüğünden kaynaklanan müfritlik ve fanatikliğin özünde kitle hareketini temelden sarsacak ve kitleyi hiziplere bölecek bir özellik vardır. Toplumun bu hususta gerekli olan bilinç düzeyini yakalmasının ise büyük oranda Kur'an'ın topluma yüklemiş olduğu "iyiliği emr kötülükten sakındırma" esasına bağlılıktan geçtiği, ilimde derinleşmiş ve liyakat sahibi insanların titiz bir çalışma sonucunda bu hususta önemli başarılar elde edebilecekleri söylenebilir.

Yapılan bu incelemede fırkacılığı tetikleyen en önemli sebeplerden birinin de, Kur'an'ın onaylamadığı mezhep ve grup bağnazlığı, sadece kendi grubunu kurtuluşta, grubunun liderini eleştirilmez, yanılmaz ve sorgulanmaz görme, ötekini kaybetmiş olarak değerlendirme ve onlara karşı dışlayıcı bir tavır sergileme anlayışı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Oysa İslam'da temel inanç esasları dediğimiz alanda ayrılıklar ve bölünmeler uygun görülmezken, idari ve fer'i meselelerdeki farklılıklar bir zenginlik ve genişlik olarak kabul edilmiştir. Bu tür farklılıklar daha çok insanoğlunun sınanması, hayırdan yarışması ve olumlu sonuçlara ulaşması hedefine yöneliktir. Bu hedefin gerçekleştirilmesi ise büyük oranda inanç ve düşünce özgürlüğüne, farklılıkların bir arada sorunsuz yaşayabilmesi diye tanımlanan çoklukta birlik esasına bağlıdır.

İslâm dinindeki günlük namazların cemaatle kılınmasının teşviki, cuma, bayram namazları ve hac ibadeti gibi ibadetler Müslümanlar arasında yaş ve sosyal statü farklılığı gözetmeden birlik ve beraberliği sağlamaya yönelik önemli fonksiyonlar icra ederler. Zekat, fitre ve sadaka gibi yardımlar da sosyo-ekonomik farklılıklardan ileri gelen toplumsal parçalanmışlığı ortadan kaldıran önemli bir çözüm yöntemidir.

Toplumsal bölünme ve parçalanma riski taşıyan her türlü hizipçi girşimlere karşı Hz. Peygamber ve ilk iki halife Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde görüldüğü gibi hemen önlem almak ve bu hususta son derece dikkatli olmak gerekir. Toplum ancak tevhid inancının bir gereği olarak Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamberin (sav) sünnetine bağlı olmak ve Allah'ın ipine sınımsız tutunmakla kendi içindeki birlikteliği sağlamayı başarabilir. Allah'ın vermiş olduğu Müslüman ismini beğenmeyip değişik isimlendirmelerle uğraşmak, iyiliği emr, kötülükten sakındırma gibi Kur'an'ın temel prensibini göz ardı etmek de toplumun bölünüp parçalanmasında etkisi olan önemli faktörlerdendir. Bu bağlamda geçmiş toplumları çok iyi inceleyip onların doğrularına sahip çıkmak, düşmüş oldukları hatalardan da gerekli dersleri çıkarmak uyulması gerekli olan önemli bir esastır.

Yine bu çalışmada varılan önemli sonuçlardan biri de, insanlardaki empati ve yardım etme gibi davranışları onlardaki üstünlük duygusuyla özdeşleştiren Adler'in anlayışına karşılık, insanların yaptıkları yardımlardan dolayı üstünlük

duygularını tatmin etmeye yönelik olan kişiden bir teşekkür ve karşılık bekleme tavrına bürünmemeleri şeklindeki Kur'ani tavsiyenin toplumun birlik ve dirliğini sağlamaya yönelik çok önemli bir ilkeyi ortaya koymuş olmasıdır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed-Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (Tefsiru'l-Menâr)*, I-XII, 2. bs., Mısır: Dâru'l-Menâr, 1947.
- el-Abede, Muhammed-Tarık Abdulhalim, *Mukaddime fi Esbabı İhtilâfi'l-Müslimîn ve Teferrukihim*, 2. bs., Kuveyt: Dârû'l-Erkâm, 1986.
- Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Kâmuran Şipal, 10. bs., İstanbul: Say Yayınları, 2004.
- Altıkardeş, İsmet, *Dini Anlama Biçimleri ve Dünya Barışına Katkıları*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2007.
- el-Âlûsî, Şihâbuddin Mahmûd b. Adullah, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Beyrut: Dârû İhyâit-Türâsî'l-Arabî, t.y.
- el-Alvânî, Taha Cabir Feyyaz, *Edebu'l-İhtilâf fi'l-İslam*, 5. bs., ABD: el-Ma'hedü'l-Alemî li'l-Fikri'l-İslamî, 1992.
- Arı, Mehmet Salih, *İmamiye Şiâsi Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Atalay, Orhan, *Doğu - Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, İstanbul: 1999.
- _____, "Dini Çoğulculuk: Tarihsel Gelişimi ve Kutsal Metinlerdeki Sınırları", *EKEV Akademi Dergisi*, 17 (2003), s.15-28.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XI, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Aybakan, Bilal, "Şâfiî", *DİA*, XXXVIII, 223-233.
- Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.
- Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Ayten, Ali, *Empati ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Bağcı, H. Musa, *Hadis Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 5. bs., Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Başoğlu, Tuncay, "Tefrika", *DİA*, XL, 279-281.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 14. bs., İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1994.
- el-Beğâvî, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud, *Tefsiru'l-Beğâvî (Meâlimu't-Tenzil)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Dımyeriyye, Süleyman Müslim el-Harş, I-VIII, Riyad: Dârû Taybe, 1989.
- el-Beydâvî, Kâdî Nâsiruddîn, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I-V, Beyrut: Müessesetu Şa'ban li'n-Neşr ve't-Tevzi', t.y.
- Bilgiseven, Âmiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.
- Budak, Şelçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- el-Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, I-VIII, İstanbul: el-Mektebetu'l-İslamiyye, t.y.

- Burhâmî, Yasir Hüseyin, *Fıkhü'l-Hilâf Beyne'l-Müslimîn*, 2. bs., Kahire: Dârû'l-Akide, 2000.
- el-Cabirî, Muhammed Abid, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, 2. bs., İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1976), s.1-35.
- Corbin, Henry, *İslam Felsefe Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemî, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- ed-Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen*, thk. Fevâz Ahmed ez-Zemerlî, Halid es-Sebî' Alemî, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, 8. bs., İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2009.
- _____, *Tefsir Tarihi*, 7. bs., İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2010.
- Derveze, İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadis*, çev. Ahmet Çelen, Vahdettin İnce ve dğr., I-VII, İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- ed-Dihlevî, Şah Veliyullah, *el-İnsâf fi Beyâni Esbâbi'l-İhtilâf*, Beyrut: Dârû'n-Nefâis, 1986.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu*, I-II, 2. bs., İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1947.
- Dökmen, Üstün, *Empati*, 5. bs., İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Mezhep", *İslam İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ilmi müş. ve red. İ. Kâfi Dönmez, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1997.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Riyad: Beytu'l-Efkâr'id-Devliyye l'n-Neşr ve't-Tevzî, t.y.
- Ebû Haltem, Nebil Halil, *el-Firaku'l-İslamiyye Fikren ve Şi'ren*, Beyrut: Daru's-Sekâfe, 1990.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelusî, *Tefsiru'l-Bahri'l-Muhit*, I-VIII, Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebû Zehra, Muhammed, *el-Vahdetü'l-İslamiyye*, Beyrut: Dârûr-Raidi'l-Arabî, t.y.
- _____, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, Konya: Can Kitapevi, 1981.
- _____, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytakin, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Ebu'l-Bekâ', Eyyub b. Musa el-Hüseyinî el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-Müstalihat ve'l-Furûkul-Lügaviyye*, thk. Adnan Derviş, Muammed el-Mısri, 2. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Ebu's-Suud, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, *İrşâdu Akli's-Selîm İla Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerim*, I-IX, Beyrut: Dârû'l-İhya-i't-Turâsi'l-Arabî, t.y.
- Emin, Ahmed, *Duha'l-İslam*, I-III, Beyrut: Dârû'l Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- _____, *Fecru'l-İslam*, 10. bs., Beyrut: Dârû'l Kitabi'l-Arabî, 1969.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, 3. bs., İstanbul: İşaret yayınları, 2001.
- Farûkî, İsmail R., *Tevhid*, çev. Dilaver Yardım, Lâtif Boyacı, 4. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Fazlu'r-Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç, 9. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007.
- el-Feyyûmî, Muhammed İbrahim, *el-Firaku'l-İslamiyye ve Hakku'l-Ümmeti's-Siyasî*, Beyrut: Dârû's-Şurûk, 1998.

- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011.
- Filibeli, Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, I-II, notlar ve edisyon: Cem Zorlu, İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- Garaudy, Roger, *İslam'ın Va'dettikleri*, çev. Nezh Uzel, İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.
- Gazâlî, Muhammed, *Dusturu'l-Vahdeti's-Sekâfiyye Beyne'l-Müslimîn*, Kahire: Dârû'ş-Şurûk, 1981.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, 9. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- _____, "Din ve Toplumsal Farklılaşma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982), s.71-86.
- _____, "Din ve Sosyal Bütünleşme", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), s.1-15.
- Güneş, Abdulkaki, *Akli Tefsir Hareketi*, Van: Ahenk Yayınları, 2003.
- Hoffer, Eric, *Kesin İnançlılar (Kitle Hareketinin Anatomisi)*, çev. Erkil Günur, 4. bs., İstanbul: Akran Yayıncılık, 1988.
- Hogg, Michael, *Sosyal Psikolojik Açından Grupta Bütünleşme*, çev. Aliye Mavili Aktaş, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1997.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- _____, "İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri", *DİB İlmî Dergi*, 3 (1984), s.24-34.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Tunus: ed-Dârû't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdülhak b. Ğalib el-Endelûsî, *Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri Kitabî'l-Aziz*, I-VI, Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaud, ve dğr., I-L, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1995.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, el-Endelûsî, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-XI, Mısır: Matbaatu'n- Nahda, t.y.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, *et-Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, thk. Şamil b. Muhammed es-Selâme, I-VIII, 2. bs., Riyad: Dârû Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, thk. Servet Akkaşe, 4. bs., Kahire: Dârû'l-Meârif, 1969.
- _____, *Te'vilu Muhtelefi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Abdurrahman, Beyrut: Dârû'l-Fikr, 1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, I-II, Kahire: Dârû İhyai'l Kutubi'l-Arabiyye, t.y.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli, I-VI, Beyrut: Dârû Sadır, 1981.
- İbn Muîn, Ebû Zekerriyya Yahya, *Tarihu İbn Muîn (Rivayetu'd-Devri)*, thk. Abdullah Ahmed Hasen, Beyrut: Dârû'l-Kalem, t.y.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin Ahmed b. Abdullah b. Abdu'l-Halim, *Mecmûatu'l-Fetevâ*, thk. Enver el-Bâz, Âmir el-Cezzâr, I-XXXVII, 3. bs., y.y., Dârû'l-Vefâ, 2005.

- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut: t.y.
- İlhan, Avni, "Bâtîniyye", *DİA*, V, 190-194.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Dârû'l-Ma'rife, t.y.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kalyoncu, Hamdi, *Liderlere Tapınma Psikolojisi*, 2. bs., İstanbul: Marifet Yayınları, 2006.
- el-Kannevcî, Ebu Tayyib Sıddık Han b. Hasan b. Ali b. Lütfullah el- Hüseyini, *Fethu'l-Beyan fi Mekasidi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensarî, I-IV el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut: 1996.
- el-Kardavî, Yusuf, *es-Sahvetu'l-İslamiye Beyne İhtilafi'l-Meşru' ve't-Teferruki'l-Mezmûm*, Kahire: Dârûş-Şurûk, 2001.
- Kitab-ı Mukaddes (Eski-Yeni Ahid)*, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1985.
- Krech, David-S. Richards Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol GÜNGÖR, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.
- Kubat, Mehmet, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 2. bs., İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015.
- _____, "İslâm'ın İlk Döneminde İtikadî İhtilaflar ve Sebepleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: 1997.
- el-Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, I-XXII, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2006.
- Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara: Otto Yayın İletişim, 2012.
- _____, *Çağdaş İslamî Akımlar ve Sorunları*, 2. bs., Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Le Bon, Gustave, *Devrimin Psikolojisi*, çev. Ayten Gündoğdu, İstanbul: Scala Yayıncılık, 2011.
- el-Makrizî, Takiyü'ddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, *el-Hıtât ve'l-Âsâr*, I-II, 2. bs., Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1987.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd, *Tevlîlâtü Ehl-i's-Sünne (Tefsîru'l-Mâturîdî)*, thk. Mecdî Bâsellûm, I-X, Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Memduhoğlu, Hasan Basrî, *Ulusal, Küresel ve Örgütsel Bağlamda Farklılıkları Yönetme*, Ankara: Pegem Akademi Yayınevi, 2008.
- Mensching, Gustav, *Dinî Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın, Konya: Tekin Kitabevi, 1994.
- el-Merağî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merağî*, I-XXX, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî, 1946.
- el-Mevdudî, Ebu'l Ala, *Tefhimu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî ve dğr., I-VII, İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *el-Camiu's-Sahih*, thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed Faryabî, I-II, Riyad: Dârû Taybe, 2006.
- en-Nesefî, Ebu'l Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsîru'n-Nesefî*, I-IV, İstanbul: Dârû Kahraman li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1984.

- Nezzâl, İmrân Semih, *Şer'iyetu'l-İhtilâf Beyne'l-Müslimîn*, Dimaşk: Dârû'l-Kurrâ, 2004.
- Nursî, Said, *Mektubat*, İstanbul: Tenvir Neşriyat, t.y.
- Özen, Şükrü, "İhtilaf", *DİA*, XXI, 565-568.
- er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefatihü'l-Ğayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, I-XXXII, Tahran: t.y.
- Sabuncuoğlu, Zeyyat-Melek TÜZ, *Örgütsel Psikoloji*, 3. bs., İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.
- es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyan (Tefsiru's-Sa'lebî)*, thk. el-İmam Ebu Muhammed b. Aşûr-Nezir es-Saidî, I-X, Beyrut: Dârû İhyai't-Turasil' Arabî, 2002.
- es-Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru'l-Ulûm (Tefsiru's-Semerkindî)*, thk. Adil Ahmed Abdu'l Mevcud, Ali Muhammed Muavviz, I-III, Beyrut: Dârû'l Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Seyyid, Rıdvan, *İslam'da Cemaatler Kavramı*, çev. Mehmet Can, İstanbul: Endülüys Yayınları, 1991.
- Sezen, Yümni, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Sezer, Başkan, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul: Kitabevi, 2011.
- eş-Şatibî, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-İ'tisam*, I-II, Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebubekir Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ, Ali Hasan Faûr, I-II, 3. bs., Beyrut: Dârû'l-Ma'rife, 1993.
- Şentürk, Recep, *Açık Medeniyet*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, thk. Abdurrahman Umeyra, I-V, y.y., Dârû'l-Vefâ, 1994.
- et-Tabatabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsiri'l- Kur'ân*, thk. Şeyh Hasan el-A'lemî, I-XXII, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuat, 1997.
- et-Tabersî, Ebu Ali el-Fadl b. Hasan, *Mecma'ul-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, I-X, Beyrut: Dârû'l-Ulûm/Dârû'l-Murtadâ, 2005/2006.
- Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kubrâ (Ali ve Benûhu)*, 13. bs., Kahire: t.y.
- Tarhan, Nevzat, *Toplum Psikolojisi*, 5. bs., İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Topaloğlu, Bekir, "Fırka", *DİA*, XIII, 35.
- Üzüm, İlyas, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 536-529.
- el-Vahidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vesit fi Tefsiri'l-Kur'âni'l- Mecid*, thk. Adil Ahmed Abdu'l Mevcud, Ali Muhammed Muavviz, I-IV, Beyrut: Dârû'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1995.
- Watt, William Montgomery, *Dinlerde Hakikat (Sosyolojik ve Pskolojik Bir Yaklaşım)*, çev. Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- _____, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 4. Baskı, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Wilson, Bryan, *Dini Mezhepler (Sosyolojik Bir Araştırma)*, çev. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Yapıcı, Asım, *Din Kimlik ve Önyargı (Biz ve Onlar)*, Adana: Karahan Kitabevi, 2004.

- Yapıcı, Asım-Zeki Salih Zengin, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyleriyle Psiko-Sosyal Uyumları Arasındaki İlişki", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2003), s.65-127.
- Yazoğlu, Ruhattin, *Dini Çoğulculuk Sorunu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- el-Yemânî, Muhammed, İbrahim el-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebbi an Sünneti Ebi'l-Kasım*, thk. Şuayb el-Arnaud, I-IX, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1992.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler (İmam-ı Azam Ebû Hanife ve Ebû Mansur Mâturidi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.
- ez-Zebidi, Zeynu'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latif, *Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim, Kamil Miras, I-XII, Ankara: DİB Yayınları, 1986.
- ez-Zemahşeri, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer el-Harezmi, *el-Keşşâf'an Hakâiki Gavâmidit-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl*, thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavviz, I-VI, Riyad: Mektebetu'l-Ubeykân, 1998.
- ez-Zuhayli, Vehbe, *et-Tefsiru'l-Münir*, I-XVII, 10. bs., Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2009.